

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ
PEŞƏ TƏHSİLİ ÜZRƏ
DÖVLƏT AGENTLİYİ

Çağırışaqədərki Hazırlıq

NIRAS

Eductrade

A.R.S. Progetti S.P.A.
Ambiente Risorse Sviluppo

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
tərəfindən 11 oktyabr 2019-cu il tarixli,
F-604 sayılı əmr ilə təsdiq edilmişdir.*

Müəllif:

*Sakit Əliyev
Nurəddin Hüseynov*

Rəyçilər:

*Vüqar Xəlilli
Aqil Ağalarov*

Bakı - 2019

Mündəricat

Giriş.....	4
“ Çağırışaqədərki hazırlıq” modulunun spesifikasiyası	5
Təlim nəticəsi 1: Dövlət təhlükəsizliyinin tarixi və hüquqi əsaslarını bilir	6
1.1.1. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması və inkişafı barədə məlumatları şərh edir	6
1.1.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	8
1.1.3. Qiymətləndirmə	9
1.2.1. Vətənin müdafiəsində vətəndaş vəzifələrini sadalayır	9
1.2.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	11
1.2.3. Qiymətləndirmə	11
1.3.1. Hərbi nizamnamələrin yerinə yetirilmə məsuliyyətini dərk edir	12
1.3.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	20
1.3.3. Qiymətləndirmə	20
1.4.1 Sıra nizamnaməsinin tələblərini bilir və tətbiq edir	20
1.4.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	30
1.4.3. Qiymətləndirmə	30
Təlim nəticəsi 2: Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin təminatı barədə bilir və təhlükəsizlik tədbirlərini bacarır	31
2.1.1. Müasir ümumqoşun döyüşü üzrə biliklərini izah edir	31
2.1.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	32
2.1.3. Qiymətləndirmə	33
2.2.1. Müasir döyüş vasitələrini təsvir edir	33
2.2.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	56
2.2.3. Qiymətləndirmə	56
2.3.1. Topoqrafiya üzrə bacarıqlarını nümayiş etdirir	57
2.3.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	61
2.3.3. Qiymətləndirmə	61
2.4.1. Fövqəladə hadisələr zamanı əhalinin mühafizəsi haqqında biliklərini təsnif edir	62
2.4.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	70
2.4.3. Qiymətləndirmə	70
2.5.1. Mühafizə vasitələrindən düzgün istifadə edir	71
2.5.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	76
2.5.3. Qiymətləndirmə	76
Təlim nəticəsi 3. Tibbi bilikləri və ilkin tibbi yardım qaydalarını tətbiq etməyi bacarır	77
3.1.1. Sağlam həyat tərzi üzrə bilikləri əlaqələndirir	77
3.1.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	78
3.1.3. Qiymətləndirmə	78
3.2.1. Sağlamlığın mühafizəsi haqqında ümumi müddəaları şərh edir	78
3.2.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	79
3.2.3. Qiymətləndirmə	80
3.3.1. Yaralanma və bədbəxt hadisə zamanı zərərçəkənlərə ilkin tibbi yardım göstərir	80
3.3.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	83
3.3.3. Qiymətləndirmə	83

3.4.1. Fövqəladə hadisələrdə zədələnmələrin profilaktikasını və ilkin tibbi yardım qaydalarını tətbiq edir	83
3.4.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	93
3.4.3. Qiymətləndirmə	93
3.5.1. Radiasiya şüalanmaları və kimyəvi zədələnmələr zamanı ilkin tibbi yardımını yerinə yetirir.	93
3.5.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər	96
3.5.3. Qiymətləndirmə	96
İstifadə olan ədəbiyyat.....	97

Giriş

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazanandan sonra suverenliyin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi dövlətimizin qarşısında duran ən mühüm vəzifədir. Müstəqillik illərində Azərbaycanda müasir döyüş texnikası ilə silahlanmış, siyasi ideya cəhətdən hazırlıqlı şəxsi heyətlə komplektləşdirilmiş güclü Silahlı Qüvvələrin yaradılmasına nail olmuşdur. Nəzərə alınmalıdır ki, ordunun şəxsi heyəti əsasən çağırış əsasında komplektləşdirilir. Müasir Silahlı Qüvvələrdə xidmət edən əsgərdən yüksək döyüş və mənəvi keyfiyyətlər, yüksək vətənpərvərlik, vətənə və xalqa sədaqət tələb edir.

O cümlədən “Çağırışa qədər Hazırlıq” fənninin tədrisi prosesində gənclər Respublikamızın Müdafiə qüdrətini, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunlarından irəli gələn vəzifələri Silahlı Qüvvələrin vəzifələrini, Nizamnamələrin tələblərini öyrənir, gənc əsgər səviyyəsində bilir və bacarığa yiyələnirlər. Çağırışa qədər Hazırlıq fənninin əsas məqsədi gəncləri ölkənin müdafiəsinə hazırlamaqdan ibarətdir.

Dərslərdə mövzular Silahlı Qüvvələrin yaranması və inkişaf tarixi, hərbi qulluqçuların vəzifələrindən, Hərbi Nizamnamələrdən, Hərbi And və Hərbi Himn, Döyüş Bayrağı haqqında əsasnamələrdən, Atəş Hazırlığı, Taktiki Hazırlıq, Hərbi Topoqrafiya, fəvqəladə hallar və onların təsnifatlı barədə, sağlam həyat tərzi və tibbi yardım qaydaları haqqında bilir, bacarır və vərdişlərin aşılmasına istiqamətlənmişdir.

“Çağırışaqədərki hazırlıq” modulunun spesifikasiyası

Modulun adı: Çağırışaqədərki hazırlıq
Modulun kodu:
Modul üzrə saatlar: 40
Modulun ümumi məqsədi: <i>Bu modulu tamamladıqdan sonra tələbə dövlət təhlükəsizliyinin tarixi və hüquqi əsasları, sıra və intizam nizamnamələrinin ümumi müddəalarını biləcəkdir.</i>
Təlim nəticəsi 1: Dövlət təhlükəsizliyinin tarixi və hüquqi əsaslarını bilir
Qiymətləndirmə meyarları
1. <i>Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması və inkişafı barədə məlumatları şərh edir;</i>
2. <i>Vətənin müdafiəsində vətəndaş vəzifələrini sadalayır;</i>
3. <i>Hərbi nizamnamələrin yerinə yetirilmə məsuliyyətini dərk edir;</i>
4. <i>Sıra və intizam nizamnamələrinin ümumi müddəalarını şərh edir.</i>
Təlim nəticəsi 2: Həyat təhlükəsizliyinin təminatı barədə bilir və müvafiq təhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirməyi bacarır
Qiymətləndirmə meyarları
1. <i>Müasir ümumqoşun döyüşü haqqında məlumatları şərh edir;</i>
2. <i>Müasir döyüş vasitələrini təsvir edir;</i>
3. <i>Topoqrafiya üzrə bacarıqlarını nümayiş etdirir;</i>
4. <i>Fövqəladə hadisələr zamanı əhəlinin mühafizəsi haqqında biliklərini təsnif edir;</i>
5. <i>Mühafizə vasitələrindən düzgün istifadə edir;</i>
6. <i>Radiasiyaya nəzarət və kimyəvi kəşfiyyat cihazlarından istifadə edir.</i>
Təlim nəticəsi 3: Tibbi bilikləri və ilkin tibbi yardım qaydalarını tətbiq etməyi bacarır
Qiymətləndirmə meyarları
1. <i>Sağlam həyat tərzini üzrə bilikləri əlaqələndirir;</i>
2. <i>Sağlamlığın mühafizəsi haqqında ümumi müddəaları şərh edir;</i>
3. <i>Yaralanma və bədbəxt hadisə zamanı zərərçəkənlərə ilkin tibbi yardım göstərir;</i>
4. <i>Fövqəladə hadisələrdə zədələnmələrin profilaktikasını və ilkin tibbi yardım qaydalarını tətbiq edir;</i>
5. <i>Radiasiya şüalanmaları və kimyəvi zədələnmələr zamanı ilkin tibbi yardımını yerinə yetirir.</i>

Təlim nəticəsi 1: Dövlət təhlükəsizliyinin tarixi və hüquqi əsaslarını bilir

1.1.1. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması və inkişafı barədə məlumatları şərh edir

• Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması və inkişafı

Müasir Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin (ARSQ) tarixi 1918-ci il 26 iyuna təsadüf edir. 1918 il 26 iyun tarixində Azərbaycan Demokratik Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə ilk Müsəlman korpusunun əsasında ilk nizami ordu yaradıldı. 1918-ci il noyabr ayının 1-də ADR Müdafiə Nazirliyi yaradıldı. Dekabr ayının 25-də tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov hərbi nazir, həmin ayın 29-isə general-leytenant Əliağa Şıxlinski nazir müavini təyin olundular. Bundan sonra ordu qoruyucularında böyük islahatlara başlandı. Ümumi hərbi mükəlləfiyyət elan olundu. Azərbaycanda 40 minlik (30 min piyada 10 min süvari) ordu yaradıldı. Ordunun tərkibində zirehli qatar və aviasiya hissələri yaradıldı.

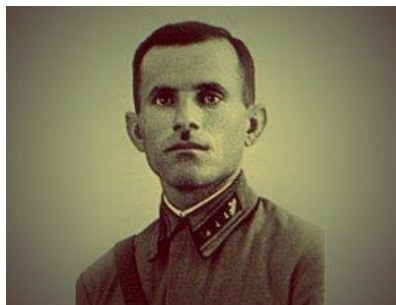
Şəkil 1.1. Səməd bəy Mehmandarov

Şəkil 1.2. Əliağa Şıxlinski

1920-ci il aprelin 28-də ADR hökuməti süquta uğradı. Bundan sonra Azərbaycan hərbi sənətinin sovet dövrü başlandı. Azərbaycan hərbiçiləri Sovet ordusunun müxtəlif hissə və bölmələrində şərəflə qulluq edirdilər. Sovet ittifaqının apardığı bütün hərbi əməliyyatlarında – Sovet-Fin, Böyük Vətən Müharibəsi, Əfqanıstanda azərbaycanlı hərbiçilər böyük şücaət və qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişlər, Böyük Vətən Müharibəsi Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. BMV dövründə Azərbaycanda 293,416,271,203 milli diviziyaları yaradılmış, 130 nəfər azərbaycanlı Sovet İttifaqı qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüş, general-mayor Həzi Aslanov isə bu ada iki dəfə layiq görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikası yenidən müstəqillik qazandıqdan sonra, dərhal Ermənistan tərəfindən təcavüzə məruz qalmışdır. 1991 –ci il oktyabrın 9-da ARSQ haqqında qanun qəbul edilmişdir. İlk nizami ordu hissələri yaransa da, vahid komandanlığın əməliyyatlar aparması Azərbaycan torpaqlarının 20 %-nin işğal olunmasına səbəb oldu. 1993-cü il ümummilli liderin hakimiyyətə gəlişindən sonra ordu quruculuğunda dönüş yarandı, bütün özünümüdafiə dəstələri, qeyri-qanuni silahlı birləşmələr buraxılaraq vahid komandanlıq altında nizami ordu hissələri yaradıldı. 1993-cü ilin noyabr ayından başlayaraq Milli Ordu uğurla hərbi əməliyyatlar keçirdi. Strateji məntəqə olan Horadiz Füzuli və Ağdam rayonun bir sıra məntəqələri düşməndən azad edildi. Azərbaycan Ordusunun uğurlu əməliyyatları düşməni sazişə getməyə məcbur etdi.

Şəkil 1.3 Cəmsid Naxçıvanski

Şəkil 1.4 Həzi Aslanov

Bu hərbi birləşmələr Muğanda və Əsgəranda milli hökumətə qarşı baş vermiş qiyamları yatırmaqda yüksək səriştəlik göstərdi, Qazaxda Azərbaycan sərhədlini pozmuş erməni nizami ordu hissələrini darmadağın etdi. Azərbaycan ordusunun Hüseynxan Naxçıvanski, İbrahim ağa Usubov, Həmid Qaytabaşı, Kazım Qacar, Cavad bəy Şıxlinski, Həbibbəy Səlimov kimi istedadlı generalları var idi. AXC süqut etdikdən sonra bolşevik hökuməti Milli Ordunu ləğv etdi.

Onun rəhbərlərinin əksəriyyəti Nargin adasına aparılıb güllələndi. Sovet hakimiyyəti dövründə də Rusiya İmperiyasının azərbaycanlılara qarşı hərbi siyasəti dəyişməmişdi. Sovet dövründə çar dövründən fərqli olaraq azərbaycanlı gənclər hərbi xidmətə çağırılırdılar. Lakin onlar döyüş üçün nəzərdə tutulmuş hərbi hissələrdə yox, əsasən tikinti batalyonlarında xidmət edirdilər.

Müasir AO, müasir silah və sursatlarla silahlanmış ,möhkəm siyasi ideya və psixoloji hazırlığa malik

Şəkil 1.5 Ümummilli lider Heydər Əliyev hərbiçilər arasında

şəxsi heyətlə komplektləşdirilmiş güclü silahlı təşkilatdır.

AO-un şəxsi heyəti AO-nun tarixinə və adət ənənələrinə sadıqdır. Vətən torpaqlarının azadlığı uğrunda şəhid olmuş Əlif Hacıyev, Şirin Mirzəyev, Asif Məhərrəmov, Faiq Ağayev, Mətləb Quliyev və digər qəhrəman övladların qəhrəmanlığı onlar üçün örnəkdir.

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda gedən döyüşlərdə 215 nəfər Azərbaycan vətəndaşı ən yüksək fəxri ada, AMQ adına layiq görülmüşdür. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı M.A.İbrahimovun göstərdiyi şücaət aprel, 2016-cı ildə aparılan döyüş əməliyyatları Azərbaycan gənclərinin Vətənə sədaqətini, vətənpərvərliyini, SQ-ın Ali baş komandanı İlham Əliyevin verdiyi əmr və sərəncamları vaxtında, dəqiq və nəyin bahasına olursa-olsun, yerinə yetirilməsinin tarixi nümunəsidir. Unutmamalıyıq ki, AR-nın ərazisi XIX əsrdə 410 min km², XX əsrin əvvəllərində 114 min km², sərhədlərinin uzunluğu 3504 km-dan çox idi. Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra ərazisi 96,6 km²-dir. Onun da 20% işğal altındadır.

Azərbaycan xalqının və SO-in qarşısında duran əsas vəzifə Respublikanın ərazi bütövlüyünün nəyin bahasına olursa olsun, bərpa olunmasından ibarətdir. Vətən torpaqlarını düşməndən təmizləməyə hamı hazır olmalıdır.

• Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin inkişaf dövrü

İlk dəfə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 18 sentyabr tarixli fərmanı ilə təsis edilmiş və 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycan ordusunun yaradılması barədə Azərbaycan Ali Sovetinin qərarının qəbul edildiyi tarix – 9 oktyabr, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri günü elan edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 1998-ci il tarixli Fərmanına əsasən həmin fərman qüvvədən düşürülmüş və 26 iyun tarixi Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri günü elan edilmişdir.

Ordu quruculuğuna yalnız 1993-cü ildən başlamaq mümkün oldu. Bu dövrdən etibarən ölkədəki silahlı qüvvələr dövlətin tam nəzarətinə keçdi. Görülmüş tədbirlər nəticəsində qısa zaman kəsiyində Füzuli və Ağdam rayonlarının bir sıra yaşayış məntəqələri işğaldan azad edildi, cəbhədə təşəbbüs Azərbaycan ordusunun əlinə keçdi. Bu uğurların

Şəkil 1.6. ASQ rəmzləri

müvəqqəti olduğunu güman edən düşmən öz havadarlarının köməyindən və silah sursatından istifadə edərək 1994-cü ilin ilk aylarında bütün cəbhə boyu irimiqyaslı hücum əməliyyatlarına başladı. Lakin Azərbaycan ordu hissələrinin Füzuli, Beyləqan, Ağdam və Tərtər istiqamətlərindəki müqaviməti ilə rastlaşan və Azərbaycan əsgərinin qəhrəmanlıq nümunələrinin şahidi olan düşmən cəbhədə atəşkəsə razılıq verməli oldu.

- **Hərbi təhsil müəssisələri**

- SQ qüvvələrin yaranma tarixini bilir və izah edir;
- İnkişaf dövrü haqqında biliklər nümayiş etdirir;
- Görkəmli hərbi xadimlər haqqında məlumat verir;
- SQ qoşun növləri haqqında anlayışlıdır;
- Fərqli və ümumi cəhətləri görür və anlayır.

Şəkil 1.7. Azərbaycan Respublikasının Milli Ordusu

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev hərbi təhsil sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə 1999 –cu il yanvarın 20 –də Hərbi Akademiyanın yaradılması haqqında fərman imzalamışdır.

Prezidentin 20 avqust 2001-ci il tarixli fərmanı ilə Silahlı Qüvvələr üçün kadr hazırlığının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə Müdafiə Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən məktəblər Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi, Azərbaycan Hərbi Dənizçilik Məktəbi və Azərbaycan Ali Təyyarəçilik Məktəbi adlandırılmışdır. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin quruculuq prosesi davam etdirilir və ordumuz inkişaf, təkmilləşmə dövrünü yaşayır. Bu ordu işğal olunmuş ərazilərimizi düşməndən azad etməli, ölkəmizin ərazi bütövlüyünü qorumalıdır. Tarixi varislik ənənəsinə uyğun olaraq Prezidentin fərmanı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Milli Ordunun yarandığı 26 iyun Azərbaycan Silahlı Qüvvələri günü kimi bayram edilir.

- **Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin qoşun növləri**

Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Quru Qoşunları - Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin təyinatı Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünün qorunmasından ibarətdir. Silahlı Qüvvələr Azərbaycan ordusundan və digər hərbi birləşmələrindən ibarətdir. Azərbaycan Ordusu – Quru Qoşunları, Hava Hücumundan Müdafiə və Hərbi Hava Qüvvələrindən, Hərbi-Dəniz Qüvvələrindən, Artilneriya Qoşunlarından, Xüsusi Qoşunlardan və Silahlı Qüvvələrin Arxa Xidmətindən ibarətdir. Digər qoşun növlərinə isə Sərhəd Qoşunları , Daxili Qoşunlar, Mülki Müdafiə və Milli Qvardiya Qoşun növləri aiddir.

Hazırda Azərbaycanda Quru Qoşunları mövcud olsa da, bu qoşunların vahid komandanlığı yoxdur. Quru Qoşunları beş ordu korpusundan və bilavasitə Müdafiə Nazirliyinə tabe olan briqadalardan ibarətdir. Quru Qoşunlarının Arsenalında 544 ədəd Tank , 1864 ədəd Zirehli Döyüş Nəqliyyat Vasitəsi , 180 ədəd Özüyəriyən Artilneriya , 384 ədəd Daşınan Artilneriya və 266 ədəd Reaktiv Yayılım Atəşi Sistemi vardır.

1.1.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- Qrup iki manqaya bölünür və hər manqa ARSQ inkişafı barədə təqdimat hazırlayır;
- Qoşun növlərinin fərqli cəhətlərini müzakirə edir;
- Görkəmli hərbi xadimlər haqqında məlumat toplayır;
- ARSQ qoşun növləri barədə müzakirə aparılır.

1.1.3. Qiymətləndirmə

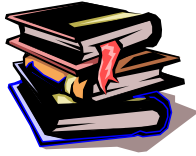
Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:

“Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması və inkişafı dövrünü şərh edir”

- Silahlı Qüvvələr nə vaxt yaradılıb ?
- Görkəmli hərbi xadimləri və sərkərdələri tanıyırsınız ?
- İki dəfə Sovet ittifaqı Qəhrəmanı kim olmuşdur?
- Hansı hərbi təhsil müəssisələri mövcuddur?
- Hansı qoşun növlərini tanıyırsınız?

1.2.1. Vətənin müdafiəsində vətəndaş vəzifələrini sadalayır

• Vətənin müdafiəsində vətəndaşların vəzifələri

Müstəqil Azərbaycan, Vətənimiz, yurdumuz ifadəsi hamımız üçün əzizdir. Amma dövlətimizin müstəqilliyini möhkəmlətmək üçün hər kəs əlindən gələni etməli, Vətən torpağına göz dikənlərə qarşı mübarizə aparmalıdır. Vətənə xidmət etmək vətəndaşın müqəddəs borcudur. Bu şərəfli borcu məsuliyyətlə yerinə yetirmək üçün üzərimizə düşən tapşırıqları, vəzifələri vaxtında və düzgün yerinə yetirməli, öz xidmətimizlə digər yoldaşlarımıza da nümunə olmalıyıq.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra beynəlxalq və ölkə daxili vəziyyəti tənzimlənməsi üçün bir sıra qanunlar, hüquqi normativ aktlar qəbul etdi. Bu qanunların ən əhəmiyyətlisi 1995-ci ilin noyabr ayında qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası olmuşdur. Konstitusiyada vətəndaşların hüquq və azadlıqları, vəzifələri təsbit olmuşdur. Vətəndaş vəzifələrinin ən önəmli hissəsi vətənin müdafiəsi ilə bağlıdır.

Vətənin müdafiəsində vətəndaşların vəzifələri Konstitusiyanın 9, 74, 76 maddələrində öz əksini tapmışdır.

Şəkil 1.8. AR Konstitusiyası

Maddə 9.

1. Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinin müdafiəsini təmin etmək məqsədi ilə Silahlı Qüvvələr yaradılır. Silahlı Qüvvələr Azərbaycan ordusundan və digər silahlı birləşmələrdən ibarətdir.
2. Azərbaycan Respublikası digər ölkələrin müstəqilliyinə qəsd və beynəlxalq münaqişələrin həlli vasitəsi kimi müharibələri rədd edir.
3. Prezident S.Q. Ali Baş Komandanıdır.

Maddə 74.

“Vətənə sədaqət müqəddəsdir”

Maddə 76.

1. Vətənin Müdafiəsi hər bir vətəndaşın borcudur.
2. Vətəndaşlar qanunla müəyyən edilmiş qaydada hərbi xidmət keçirirlər.

Vətəndaşların vəzifələri

Vətənin müdafiəsi vətəndaşların vacib və şərəfli vəzifəsi hesab edilir. S.Q xidmət vətəndaşların müqəddəs borcudur. AR ordusu çağırış əsasında komplektləşdirilir.

Vətəndaşların hərbi vəzifələrinə:

- Hərbi vəzifələrin və çağırışçıların hərbi qeydiyyatına alınması
- Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı

- Hərbi xidmətə çağırış
- Hərbi qulluq
- Ehtiyatlı olmaq
- Hərbi toplanış və qulluq

AR vətəndaşları 16 yaşına çatdıqda hərbi qeydiyyatla götürülür və çağırışa qədərki hazırlıq keçirlər. Hərbi xidmətə çağırış 18 yaş tamam olmuş vətəndaşlara şamil olunur. Vətəndaşlar ildə 4 dəfə hərbi xidmətə yola salınır. Xidmət müddəti ali təhsil müəssisələrini bitirən vətəndaşlar üçün 1 il, digərləri üçün isə 1 il 6 aydır və hərbi nizamnamələrin yerinə yetirilməsinin məsuliyyətini dərk edir.

Şəkil 1.9 Azərbaycan Respublikası vətəndaşları 16 yaşına çatdıqda hərbi qeydiyyata götürülür

Hüquqsuz vəzifə, vəzifəsiz hüquq yoxdur. Hüquq və vəzifələr bir-birindən ayrılmazdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən vətəndaşların vəzifələri müəyyən edilmişdir. Dövlət və cəmiyyət qarşısında hər bir şəxs hüquq və azadlıqlarından irəli gələn vəzifələr daşıyır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında vətənin müdafiəsi vətəndaşın vəzifələrindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Vətənin müdafiəsi vəzifəsi məcburi hərbi xidməti və ya onu əvəz edən alternativ xidmətlə əvəz olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 76-cı maddəsi vətəndaşın vəzifələri sırasına Vətənin müdafiəsini aid edir:

Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur. Qanunla müəyyən edilmiş qaydada vətəndaşlar hərbi xidmət keçirlər.

Vətəndaşların əqidəsi həqiqi hərbi xidmət keçməyə ziddirsə, qanunla müəyyən edilmiş hallarda həqiqi hərbi xidmətin alternativ xidmətlə əvəz olunmasına yol verilir.

Sağlam yaşamaq üçün ətraf mühitin qorunması bəşəriyyətin ən mühüm vəzifələrindən biridir.

Təbiəti qorumaq, onu mühafizə etmək, sağlam nəsil böyütmək üçün ətraf mühiti qorumaq borclarımızdan biridir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 78-ci maddəsində göstərilir ki, ətraf mühitin qorunması hər bir şəxsin borcudur.

Digər bir borc isə vergilərlə bağlıdır. Bu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 73-cü maddəsində öz əksini tapmışdır.

Qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur.

Heç kəs qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar olmadan və qanunda göstərilmiş həcmdən əlavə vergilər və başqa ödənişləri ödəməyə məcbur edilə bilməz.

Əxlaq normalarına aid olan davranış qaydaları isə illər boyu cəmiyyət inkişaf etdikcə yaşayış mühitindən və həmçinin dindən asılı olaraq formalaşmışdır.

İnsan daim öz fikirlərinə nəzarət etməli, cəmiyyətə, ətraf mühit üçün faydalı olmalıdır. Bu faydalılığın nəticəsində normal cəmiyyət yaranır ki, bu da insanın ətrafındakılara qarşı olan vəzifələrinin əhəmiyyətini artırır. Həmçinin insan öz sağlamlığına daim fikir verməli, digər insanlara kömək etməlidir.

- **Vətənpərvərlik anlayışı**

Gənclərdə Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrinin, milli vətənpərvərlik hislərinin və fikrinin formalaşması və inkişafında Nizami Gəncəvi, Nizam Əl Mülk, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundov, Əli bəy Hüseynzadə, Həsən bəy Zərdabi, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ümummilli lider Heydər Əliyev kimi görkəmli şəxsiyyətlərin fəaliyyət və fikirləri həlledici rol oynamışdır.

Vətən sevgisi, vətənpərvərlik hər kəsin borcudur. Hər bir vətəndaş bu borcu öz qabiliyyəti və qüvvəsi dairəsində yerinə yetirməlidir. Hərbi qulluqçu isə Vətənin Silahlı müdafiəçisidir. Hərbi qulluqçulara hər an Azərbaycan Respublikasının silahlı müdafiəsinə hazır olmaq, lazım gəldikdə respublikamızı müdafiə etmək həvalə olunmuşdur. Bu isə qarşıya qoyulan vəzifənin, verilən tapşırığın istənilən şəraitdə, həyat üçün təhlükəli olan hallarda belə sözsüz yerinə yetirilməsini tələb edir. Qarşıda duran vəzifənin xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq, hərbi qulluqçu, müasir dövrdə Vətənin müdafiəsi üçün vacib sayılan bir sıra keyfiyyətlərə malik olmalıdır.

Ən əvvəl hərbi qulluqçu vətənpərvər insandır. O, Vətəni yalnız şəxsi rifahı üçün, özünə faydalı olduğu və ya hər hansı bir imtiyaz üçün deyil, məhz özünün Vətəni, doğma torpağı olduğu üçün sevir.

Vətənpərvər vətəni şüurlu surətdə sevən, hər an onun müdafiəsinə qalxmağa, vətən naminə istənilən çətinliklərə dözməyə və fədakarlığa hazır olan insandır.

Vətənpərvərlik — Vətən müdafiəçisinin ən başlıca keyfiyyətidir; bu keyfiyyətə malik olmayan hallarda o, sadəcə, bir muzdluya çevrilə bilər.

Yalnız həqiqi vətənpərvər Hərbi Anda sadıq qalmaqla Vətəninə, xalqına fədakarlıqla xidmət edər, qanını, hətta canını da əsirgəməz, Azərbaycan Respublikasının müdafiəsində öz borcunu rəşadətli, bütün çətinliklərə dözərək yerinə yetirə bilər.

Şəkil 1.10. Vətənin Silahlı müdafiəsi

1.2.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- Konstitusiyanın hərbi xidmətə aid müddəaları haqqında təqdimat hazırlayır;
- Vətəndaşların hərbi vəzifələrini manqa şəklində müzakirə edilir;
- Orduda xidmətin vacibliyi barədə mülahizə hazırlayır;
- Çağırışa qədərki hazırlığın əsgəri xidmət üçün nə qədər əhəmiyyəti olduğu haqqında manqalar arasında müzakirələr aparılır.

1.2.3. Qiymətləndirmə

Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:

“Vətənin müdafiəsində vətəndaşların hərbi vəzifələrini sadalayır”

- Orduya aid müddəaları sadalayın.
- Konstitusiya neçənci ildə qəbul olunmuşdur?
- “Vətənə sədaqət müqəddəsdir” maddəsini izah edin.
- Milli vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas tərkib hissələri və istiqamətləri hansılardır?
- Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrinin, milli vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasında hansı görkəmli şəxsiyyətlərin rolu var?

1.3.1. Hərbi nizamnamələrin yerinə yetirilmə məsuliyyətini dark edir

- **Ümumqoşun Nizamnamələri**

Azərbaycan Respublikasının Ümumqoşun Nizamnamələri bütün hərbi qulluqçular üçün eyni olan; Daxili Xidmət Nizamnaməsi, İntizam Nizamnaməsi, Qarnizon və Qarovul Xidmətləri Nizamnaməsi və Sıra Nizamnaməsi (DX, İNT,Q və QX) aiddir.

ARSQ-nın DX,İNT,Q və QX Nizamnamələri 1993-cü il 23 sentyabr tarixli müvafiq qərarları ilə MN tərəfindən qəbul olunmuşdur. ARSQ-nın sıra Nizamnaməsi isə Müdafiə nazirinin əmri ilə 2003-cü ildə təsdiq olunmuşdur.

SQ-in Nizamnamələri hərbi xidmətin qanun külliyyətidir. Nizamnamələr hərbi qulluqçular arasında qarşılıqlı münasibətləri, intizam tələblərini, Q və QX-nin aparılması qaydalarını, sıra elementləri və üsullarını müəyyən edir.

DX Nizamnaməsi hərbi qulluqçular arasında münasibətləri, hərbi qulluğun vəzifələrini sutkaliq naryadın vəzifələri.

SQ-nın İntizam Nizamnaməsi intizam qaydalarının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir, hərbi intizamı müəyyənləşdirir, hərbi qulluğun rəğbətəlməsi, intizam cəzalarının tətbiqi nəzərdə tutulur.

Q və QX Nizamnaməsi qarovulda olan şəxslərin və o cümlədən saatların vəzifələrini, qarovul xidmətinin aparılması qaydalarını, silahla davranarkən təhlükəsizlik qaydalarına riayət edilməsi, Sıra Nizamnaməsi sıra və onun elementlərini, silahla və silahsız sıra üsullarını, hərbiçilərin düzülüş qabağı və sırada vəzifələrini müəyyən edir.

Şəkil 1.11. SQ
Ümumqoşun
Nizamnaməsi

Şəkil 1.12. Ümumqoşun Nizamnamələri

• Döyüş bayrağı

Hərbi hissə təşkil edildikdən sonra ona AR Ali Baş Komandanı və ya AR Müdafiə Nazirliyinin tərəfindən Döyüş Bayrağı təqdim edilir.

Döyüş Bayrağı korpuslara, briqadalara, ayrı-ayrı taborlara, hərbi təhsil müəssisələrinə, təlim tədris mərkəzinə və Hərbi-Dəniz Qüvvələrinin heyətinə verilir.

1. Döyüş Bayrağı hər bir hərbi qulluqçu üçün şərəf, şücaət və şöhrət rəmzidir. O, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hər bir hərbi qulluqçusuna vətəninə sədaqətlə xidmət etmək, öz qanını və canını belə əsirgəmədən onu mərdlik və bacarıqla müdafiə etmək, doğma torpağın hər qarışını düşməndən qorumaq borcunu xatırlatmaq üçündür.
2. Döyüş Bayrağı haqqında Əsasnamə dövlətin ali qanunvericilik orqanı – Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunmuşdur və qanun qüvvəsinə malikdir.
3. Döyüş Bayrağı adı və nömrəsinin dəyişilməsindən asılı olmayaraq hərbi hissədə həmişəlik qalır. Hərbi hissənin adının və nömrəsinin dəyişilməsi Döyüş Bayrağı ilə birlikdə verilən təqdimata yazılır.
4. Döyüş Bayrağı hər vaxt öz hissəsi ilə, döyüş meydanında isə hissənin döyüş əməliyyatları bölgəsində olmalıdır.
5. Hərbi hissənin bütün şəxsi heyəti Döyüş Bayrağını fədakarlıq və mərdliklə qorumaq və onun dü şmən tərəfindən ələ keçirilməsinə yol verməməlidir. Döyüş Bayrağı itirildikdə hərbi hissənin komandiri və bu rüsvayçılığa bilavasitə müqəssir olan hərbi qulluqçular məhkəməyə verilməli, hərbi hissə isə ləğv edilməlidir. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri hərbi hissəsinin Döyüş Bayrağı ikiüzlü qumaşdan, ağac dəstəkdən, qotazlı qaytandan ibarətdir.

Şəkil 1.13. Döyüş bayrağı

Şəkil 1.14 Döyüş bayrağının təqdim olunma mərasimi

Şəkil 1.15. Döyüş Bayrağının saxlanması

Döyüş Bayrağı müvafiq xüsusi yerdə saxlanılaraq qarovul tərəfindən, kənara çıxarılanda isə bayraq tağıcı tərəfindən mühafizə olunur. Postda Döyüş Bayrağı orden və orden lentləri ilə birlikdə bükülüb yığılaraq, hissənin gerbli surğuc möhürü ilə surğuclanmış örtükdə saxlanılır. O, şaquli vəziyyətdə bayraq dayacağına qoyulur.

• Hərbi And

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin ilk Hərbi Andı 8 dekabr 1991-ci ildə qəbul edilmişdir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Andının mətni 1991-ci ilin oktyabr ayında hazırlanıb və oktyabrın 9-da o vaxtkı Ali Sovet tərəfindən təsdiqlənib. Hərbi Andın mətnini ilk hərbi hissənin komandiri polkovnik Zaur Rzayev,

hərbi hissənin qərargah rəisi mayor Nurəddin Abdullayev, müdafiə nazirinin müavini Dadaş Rzayev hazırlayıblar. 1991-ci il dekabrın 8-də könüllülərdən ibarət ilk hərbi hissə Şəhidlər Xiyabanında Hərbi Andı qəbul edib. «Birinci tabor» adlanan, könüllülərdən ibarət bu hərbi hissənin döyüşçüləri dekabrın 10-da Şuşanın və Goranboy rayonunun müdafiəsinə yollanıb. Hərbi Andı əsgərləri hərbi hissənin ilk komandiri polkovnik Zaur Rzayev gətirib. Hərbi Andı müdafiə nazirinin keçmiş müavini general-mayor Dadaş Rzayev qəbul edib. Hərbi And mühüm dövlət əhəmiyyətli sənəddir. O, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmişdir və qanun qüvvəsinə malikdir. Konstitusiyamızın 74-cü maddəsində göstərilir:

“Vətənə sədaqət müqəddəsdir”.

Şəkil 1.16. Hərbi And

Hərbi And

Mən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri sıralarına daxil olarkən, Vətənim Azərbaycana və onun xalqına sadıq olacağıma and içirəm.

Təntənəli surətdə and içirəm!

Azərbaycan Respublikasının mənafeyini, onun suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini şərəflə qoruyacaq, bundan ötrü qanımı və canımı əsirgəməyəcəyəm. Səmimi, cəsur, intizamlı olacaq, hərbi sirri verməyəcək, hərbi nizamnamələrin tələblərini yerinə yetirəcək, komandirlərin və rəislərin əmrlərinə sözsüz tabe olacağam.

Hərb işini vicdanla öyrənəcək, əcdadların hərbi ənənələrini şərəflə davam və inkişaf etdirəcək, hər an əldə silah Vətənin müdafiəsinə qalxmağa hazır olacağam. Andımı pozsam, Azərbaycan Respublikası qanunlarının tam ciddiyyəti ilə məsuliyyət daşımağa hazırım.

Şəkil 1.17. Quru Qoşunlarında Hərbi Andıqəmə mərasimi

Şəkil 1.18. Hərbi Dəniz Qüvvələrində Hərbi Andıqəmə mərasimi

Hərbi Andıqəmə əsgərin heyətində olduqca vacib andır. Əsgərin qəbul edib şəxsən imzaladığı bu and onun ordu həyatının və hərbi xidmətinin pozulmaz qanununa çevrilir. Bu andda Vətənin silahlı müdafiəçisi olan övladlarından umduğu mənəvi döyüş keyfiyyətləri öz əksini tapmışdır.

- **Hərbi xidmətə çağırış**

Kişi cinsli vətəndaşlar 17 yaşının tamam olduğu il rayonlarda, şəhərlərdə və şəhər rayonlarında yaradılan çağırış məntəqələrinə təhkim edilməlidirlər.

Vətəndaşlar çağırış məntəqələrinə hər il, yanvar-mart ayları ərzində daimi və ya müvəqqəti yaşayış yeri üzrə təhkim edirlər.

Vətəndaşlar çağırış məntəqələrinə təhkim edilərkən onların hərbi xidmətə yararlılığını müəyyən etmək məqsədilə mütəxəssis-həkimlər tərəfindən hökmən tibbi müayinə edilməli, habelə xidmət prosesində onlardan daha məqsədəuyğun istifadə etmək yolunu müəyyənləşdirmək üçün psixoloji müayinə edilməlidirlər.

Bu Qanunun 23-cü maddəsində göstərilmiş şəxslər, habelə hərbi vəzifələrin ilkin uçotunu aparmağın tapşırıldığı yerli icra hakimiyyəti orqanları, müəssisələr, idarələr, təşkilatlar və təhsil ocaqları hər il Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin müəyyən etdiyi müddətdə çağırış məntəqələrinə təhkim edilməli olan vətəndaşların siyahılarını müvafiq rayon, şəhər, şəhərdə rayon hərbi komissarlıqlarına təqdim edirlər.

Çağırış məntəqəsinə təhkim edilməli olan vətəndaşlar təhkim edilmək üçün hərbi komissarlığın fərdi çağırış vərəqəsində göstərilmiş müddətdə çağırış məntəqəsinə gəlməli və lazımi sənədləri təqdim etməlidirlər. Çağırışa qədər yaşlı vətəndaşların təqdim etdikləri sənədlərin siyahısı Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi tərəfindən müəyyən olunur və hərbi komissarlığın fərdi çağırış vərəqəsində göstərilir.

Çağırış məntəqələrinə təhkim edilmiş vətəndaşlara çağırış komissiyasının qərarı elan edilir, çağırış məntəqəsinə təhkim edilmək haqqında vəsiqə verilir, onların hüquq və vəzifələri, hərbi uçotun qaydaları və hərbi xidmətə hazırlığın keçilməsi qaydası izah olunur.

Həqiqi hərbi xidmətin müddətləri dinc dövrdə təqvim hesabı ilə aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- müddətli həqiqi hərbi xidmət hərbi qulluqçuları üçün;
- ali təhsili olanlar — 1 il;
- qalan bütün əsgərlər, matroslar və çavuşlar - 1 il 6 ay.

Şəkil 1.19. Hərbi xidmətə çağırış

Azərbaycan Respublikasında hərbi xidmətə çağırışın əsasları haqqında qanunvericiliyin vəzifələri əsgəri vəzifənin əsaslarını, gənclərin hərbi xidmətə hazırlıq qaydalarını, hərbi xidmətə çağırışın və qəbulun şərtlərini və qaydalarını, hərbi vəzifələrin və çağırışçıların hərbi uçot qaydalarını, səfərbərlik üzrə çağırışın və səfərbərlikdən tərxis etmə üzrə buraxılmanın əsaslarını müəyyənləşdirmək və həmçinin Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri üçün kadrlar hazırlamaq və Silahlı Qüvvələrin daimi döyüş və səfərbərlik hazırlığını saxlamaqdır.

- **Çağırışqabağı hazırlıq**

Çağırışa qədər yaşlı gənclər həqiqi hərbi xidmətə çağırılanadək onları hərbi xidmət keçməyə hərtərəfli hazırlamaq məqsədilə istehsalatdan və təhsildən ayrılmaqla hər yerdə çağırışqabağı hazırlıq aparılır.

Gənclərin çağırışqabağı hazırlığı, o cümlədən mülki müdafiə üzrə hazırlığı ümumtəhsil, texniki peşə, orta ixtisas məktəblərində buraxılışdan əvvəlki sinifdən başlayaraq çağırışqabağı hazırlıq rəhbərləri, müəllimləri tərəfindən həyata keçirilir.

- **Hərbi qulluqçuların rütbələri**

Silahlı Qüvvələrin atributları və simvolları. Silahlı Qüvvələrin atributlarına və simvollarına Döyüş bayrağı, SQ qoşun növlərinə məxsus bayraqlar, hərbi qulluqçuların geyim formaları, rütbələr, fərqləndirmə nişanları, SQ emblemləri aiddir.

Hərbi rütbələr. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində hərbi rütbələr hərbi qulluqçulara və eləcə də ehtiyatda olan hərbi mükəlləfiyyətliyə hərbi xidmət keçməyin müvafiq qaydalarına uyğun olaraq, onların qulluq vəzifələrinə, hərbi və xüsusi hazırlığına, qulluq illərinə, qoşun növlərində qulluğuna və eləcə də Vətən qarşısındakı xidmətlərinə görə verilir.

General və admiral rütbələri Müdafiə nazirinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən, leytenantdan polkovnikə qədər (1-ci dərəcəli kapitan) rütbələr Azərbaycan Respublikası Müdafiə nazirinin əmri ilə verilir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrindəki hərbi rütbələr 1-ci cədvəldə verilmişdir.

Hərbi qulluqçuların və hərbi vəzifələrinin tərkibi	Ümumqoşun	Hərbi-dəniz
Əsgərlər və Matroslar	Əsgər (kursant) Baş əsgər	Matros (kursant) Baş matros
Çavuşlar	Kiçik çavuş, Çavuş, Baş çavuş	Kiçik çavuş Çavuş Baş çavuş
Gizirlər və Miçmanlar	Kiçik gizir, Gizir, Baş gizir	Kiçik miçman, Miçman, Baş miçman
Kiçik zabitlər	Kiçik leytenant, Leytenant Baş leytenantKapitan	Kiçik leytenant, Leytenant, Baş leytenant, Kapitan-leytenant
Böyük zabitlər	Mayor Polkovnik-leytenant Polkovnik	3-cü dərəcəli kapitan 2-ci dərəcəli kapitan 1-ci dərəcəli kapitan
Ali zabitlər	General-mayor General-leytenant General-polkovnik Ordu generalı	Kontr-admiral Vitse-admiral Admiral *

Cədvəl 1.1. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin I Hərbi Rütbələri

- **Hərbi qulluqçuların fərqləndirmə nişanları**

Hərbi qulluqçuların fərqləndirmə nişanları hərbi formanın müəyyən olunmuş yerlərində yerləşdirilir. Hərbi nişanlar hərbi qulluqçuların rütbəsini, hansı qoşun növünə mənsubiyyətini bildirir. Hərbi nişanlara poqonlar, döş, qol və baş geyimindəki nişanlar, kantlar və qaytanlar aiddir.

Azərbaycan Respublikası SQ məxsus fərqləndirmə nişanları Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən 1993-cü il yanvarın 1-də qəbul olunmuşdur.

Hərbi geyim formasını, fərqləndirmə nişanlarını Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, geyilmə və sancılması qaydasını isə Azərbaycan Respublikası Prezidenti təsdiq edir.

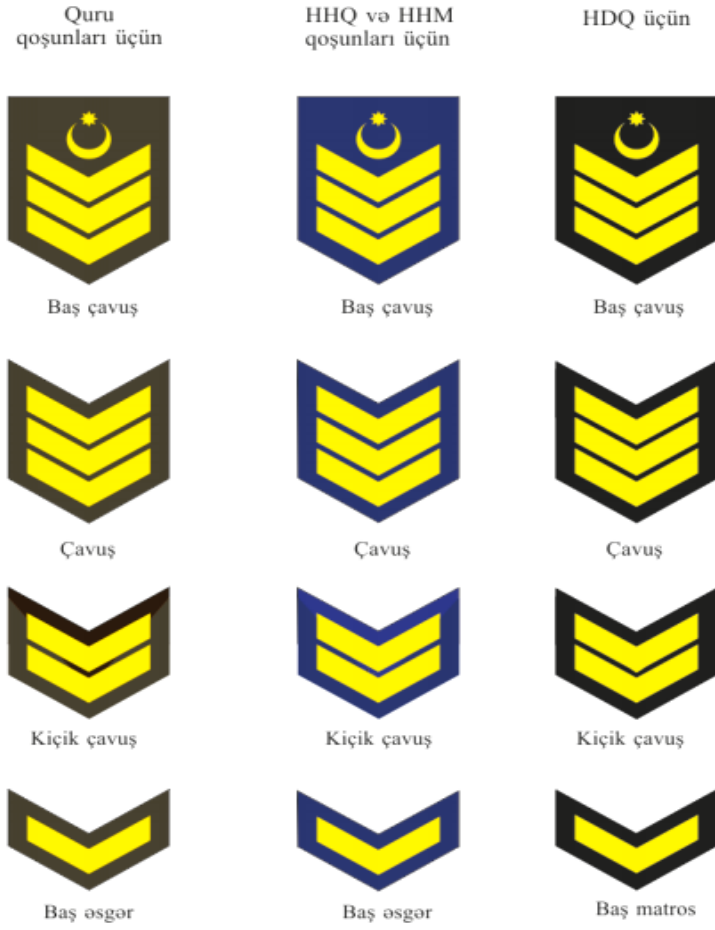
Şəkil 1.20. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrindəki hərbi rütbələr

General-polkovnik	General-leytenant	General-mayor	Polkovnik	Polkovnik-leytenant	Mayor	Kapitan	Baş leytenant	Leytenant	Kiçik leytenant
Admiral	Vitse-admiral	Kontr-admiral	Birinci dərəcəli kapitan	İkinci dərəcəli kapitan	Üçüncü dərəcəli kapitan	Kapitan-leytenant	Baş leytenant	Leytenant	Kiçik leytenant

Şəkil 1.21. Vəzifəli zabitlər, zabitlərinin tikilmə poqonları

- Müddətli və müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət qulluqçuları üçün

Müddətli və müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət baş çavuşlarının hərbi rütbəyə görə fərqləndirmə qol nişanları üçün günyələrinin sayı aşağıdakı kimi müəyyən edilir: baş çavuş üçün — üç və onların üstündə aypara ilə ulduz; çavuş üçün — üç; kiçik çavuş üçün — iki. Baş əsgərlərin (matrosların) hərbi rütbəyə görə fərqləndirmə qol nişanlarında bir günyə vardır. Gizirlərin (miçmanların), müddətli və müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət çavuşlarının hərbi rütbəyə görə fərqləndirmə qol nişanları hərbi geyim formasının (xüsusi peşə, xüsusi hospital və xüsusi mülki geyimdən başqa) üst geyiminin, yun köynəyin (yaxası boğazacan olan yun köynəkdən başqa), köynəklərin hər iki qolunun xarici səthində daşınır.

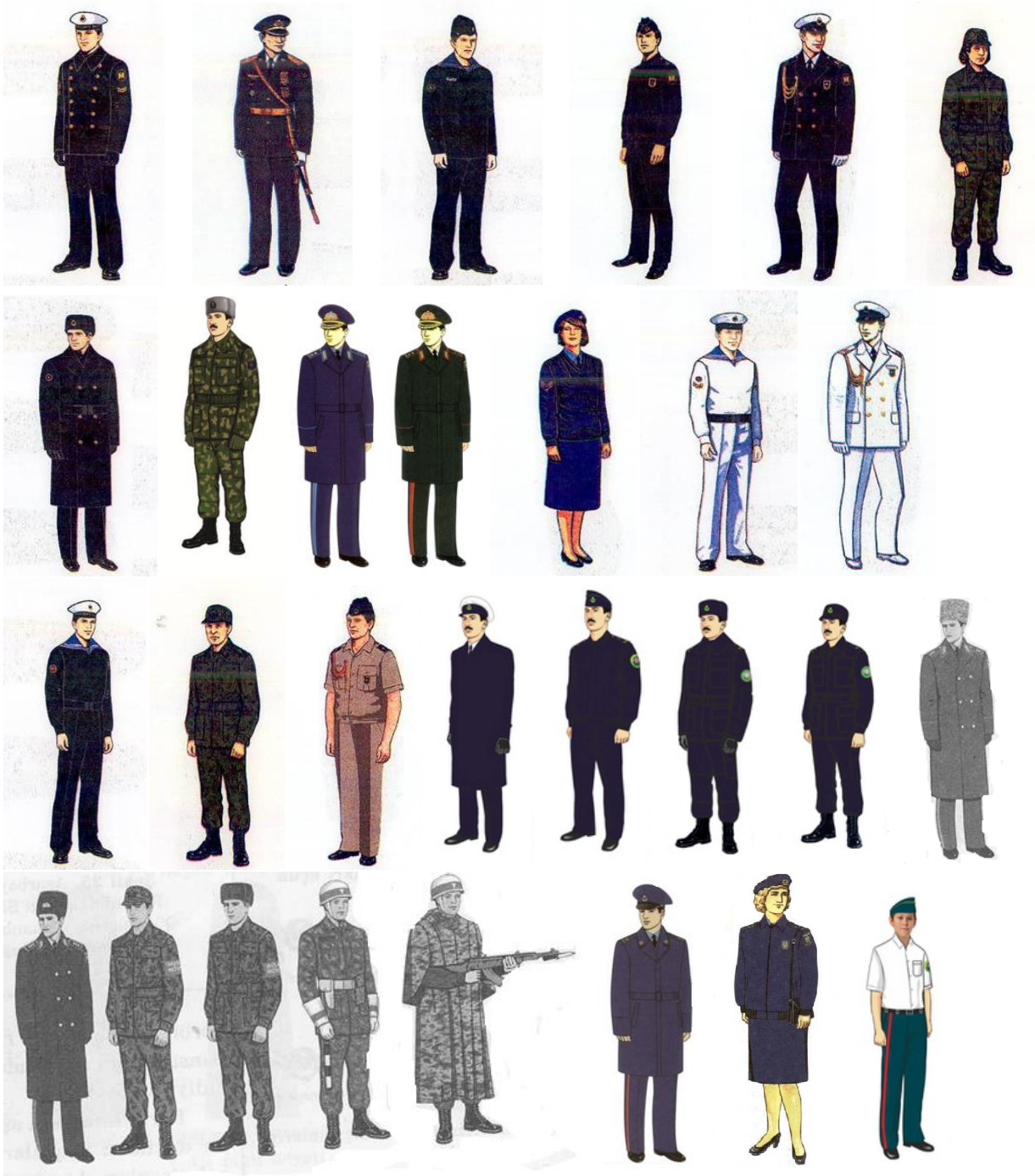
Şəkil 1.22. Müddətli və müddətdən artıq həqiqi hərbi xidmət çavuşlarının hərbi rütbəyə görə fərqləndirmə qol nişanları

						Ekvivalent yoxdur		
Baş gizir	Gizir	Kiçik gizir	Baş çavuş	Çavuş	Kiçik çavuş		Baş əsgər	Əsgər
						Ekvivalent yoxdur		
Baş miçman	Miçman	Kiçik miçman	Birinci starşına	İkinci starşına	Üçüncü starşına		Baş dənizçi	Dənizçi
						Ekvivalent yoxdur		
Baş gizir	Gizir	Kiçik gizir	Baş çavuş	Çavuş	Kiçik çavuş		Baş əsgər	Əsgər

Şəkil 1.23. Cəlb olunmuş zabitlərin paqonları

Hərbi geyim forması mərasim, gündəlik, səhra geyim formalarına və xüsusi geyimlərə, onlardan hər biri isə yay və qış geyimlərinə bölünür.

Hərbi geyim forması – Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin (bundan sonra Silahlı Qüvvələr) şəxsi heyəti və hərbi liseyin kursantları üçün müəyyən edilmiş, hərbi qulluqçuların hərbi geyim predmetləri, fərqləndirmə nişanları və hərbi ləvazimatlarının komplektidir.

Şəkil 1.24. Hərbi geyimlər

1.3.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- “Vətənə sədaqət müqəddəsidir” maddəsi haqqında təqdimat hazırlayın;
- Nizamnamələr haqqında ümumi məlumat toplayın;
- Müzakirə. Qarşıya qoyulan tələbləri müzakirə edin;
- Vətəndaşların vəzifələri barədə təqdimat hazırlayın;
- Diskussiya. Çağırışa qədərki hazırlığın əsgəri xidmət üçün nə qədər əhəmiyyəti olduğu haqqında fikirlərini bildirin;
- Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması, tarixi, strukturu və başqa silahlı birləşmələr haqqında məlumatları toplayın;
- Mövzuya uyğun anlayışların çıxarılması yolu ilə motivasiya qurulur. Tələbələr axtarışlara, tədqiqat aparmağa təhrik olunur. Qruplara bölünərək mövzunun bəndləri üzrə konkret tədqiqat işləri aparılır. Fəaliyyət zamanı tələbələr:
 - SQ geyim formasının qaydalara uyğun daşınması haqqında fikirlər söyləyir;
 - Geyim formasının şərəf və ləyaqət rəmzi olmasını dərk edir;
 - Hərbi rütbələri fərqləndirir;
 - Geyim formasının hansı qoşun növünə məxsus olmasını bilir və əsaslandırır;
 - Fərqləndirmə nişanlarının mahiyyətini anlayır və onları tanıyır.
- Qiymətləndirmə meyarlarına (idraki xüsusiyyətlər), standartlara və səviyyələrə uyğun olaraq aparılır. Bu zaman aşağıdakı tələblər nəzərə alınır:
 - Geyim formasının qoşun növünə mənsubiyyətini bilməli və əsaslandırılmalı;
 - Hərbi rütbələrin verilməsi qaydalarını bilməli;
 - Hərbi rütbələri tanımalı;
 - Döş və qol nişanlarını, zabit, gizir, çavuş heyətinin rütbələri fərqləndirməyi bacarmalıdır.

1.3.3. Qiymətləndirmə

Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:

“Hərbi nizamnamələrin yerinə yetirilməsinin məsuliyyətini dərk edir”

- Orduya aid müddəaları sadalayın
- Konstitusiyaya neçənci ildə qəbul olunmuşdur?
- Nizamnamələrin tələblərini anlayır və izah edir
- Hərbi Nizamnamələrin hərbi qulluqçunun gündəlik həyatında rolunu dərk edir
- Hərbi xidmətin sonu hansı gün sayılır?

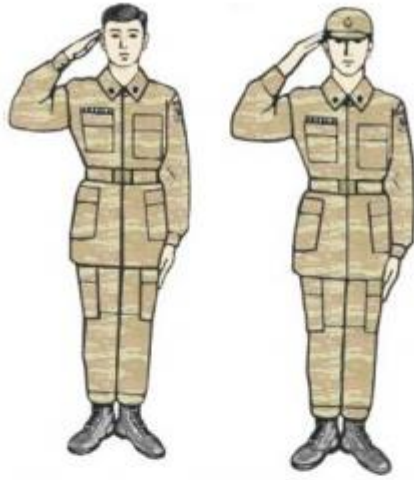
1.4.1 Sıra nizamnaməsinin tələblərini bilir və tətbiq edir

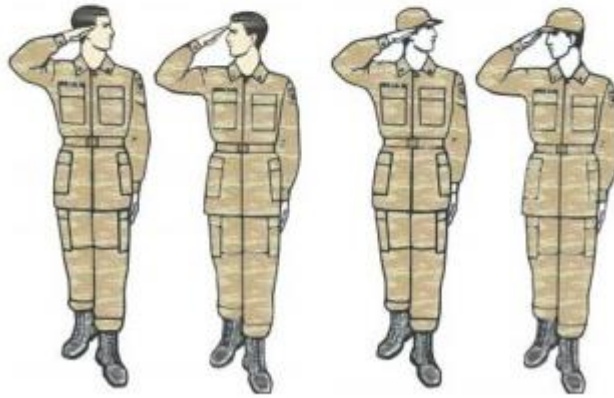
• Sıra təlimi

Bu Nizamnamə hərbi qulluqçuların silahsız və silahla sıra hərəkətləri və yerləşini, bölmə və hissələrin piyada və nəqliyyat vasitələrində sıralarını, əsgəri salamlama qaydalarını, sıra baxışının keçirilməsini, hərbi hissənin Döyüş Bayrağının sırada vəziyyətini, onun çıxarılmasını və qaytarılmasını, hərbi qulluqçuların düzülüştən qabaq və sırada vəzifə borclarını, sıra hazırlığına olan tələbləri, habelə yerdəyişmə qaydalarını müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi hissələri, gəmiləri və bölmələri ilə bərabər bütün qərargah və idarələri, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri bu Nizamnaməni rəhbər tutmalıdırlar.

Yerində əsgəri salamlama

Hərəkətdə əsgəri salamlama

Şəkil 1.25. Sıra təlimi

- **Sıralar və onların idarə edilməsi**

1. Sıra - hərbi qulluqçuların, bölmələrin və hissələrin piyada və maşınlarda birgə hərəkəti üçün Nizamnamə ilə müəyyən edilmiş düzülüşüdür.
2. Cərgə - hərbi qulluqçuların biri o birinin yanında bir xətt üzərində düzüldüyü sıradır. Maşınlar xətti, maşınların biri o birinin yanında bir düz xətt üzrə düzüldüyü sıradır.
3. Cinah - sıranın sağ (sol) kənarıdır. Sıra döndükdə cinahların adı dəyişmir.
4. Ön - sıranın hərbi qulluqçularının üzvləri (maşınların qabağı) baxan tərəfidir.
5. Sıranın arxa tərəfi, sıra önünün əks tərəfidir.
6. İnterval - hərbi qulluqçular (maşınlar), bölmələr və hissələr arasında ön boyu məsafədir.
7. Distansiya - hərbi qulluqçular (maşınlar), bölmələr və hissələr arasında dərinliyə görə məsafədir.
8. Sıranın eni - cinahlar arasındakı məsafədir.
9. Sıranın dərinliyi - birinci cərgədən (qabaqda duran hərbi qulluqçudan) axırncı cərgəyə (arxada duran hərbi qulluqçuya), maşınlarda hərəkət edərkən maşınların birinci xəttindən (qabaqdakı maşından) maşınların axırncı xəttinə (arxadakı maşın) qədər olan məsafədir.
10. İki cərgəli sıra - bir cərgənin hərbi qulluqçularının o biri cərgənin hərbi qulluqçularının arxasında biraddımlıq (qabağa uzadılmış əlin barmaqlarının qarşıda duranın çiyinə çətana qədər məsafə)

distansiyada düzülüşüdür. Cərgələr birinci və ikinci adlanır, sıra döndükdə cərgələrin adı dəyişmir.

11. Səf - iki cərgə sırada biri o birinin arxasında durmuş 2 hərbi qulluqçunun duruşudur. Birinci cərgədəki hərbi qulluqçunun arxasında ikinci cərgənin hərbi qulluqçusu olmadıqda səf natamam adlanır. Axırncı səf həmişə tamamlanmalıdır.

Şəkil 1.26. Cərgə

12. İki cərgə sıra geriye döndükdə natamam səfin hərbi qulluqçusu ön cərgəyə keçir.
13. Dörd nəfər və daha az hərbi qulluqçu bir cərgə düzülür.
14. Bir cərgəli və iki cərgəli sıralar sıxlaşmış və aralanmış ola bilər.
15. Sıxlaşmış sıralarda hərbi qulluqçular ön boyu bir-birinin yanında dirsəkləri arasında bir ovuc eni qədər intervalda düzülür.
16. Aralanmış sıralarda hərbi qulluqçular ön boyu bir-birindən 1 addımlıq, yaxud komandirin göstərdiyi intervalda düzülür.

Şəkil 1.27. Sıxlaşmış sıra

17. Kolon - hərbi qulluqçuların, bölmələrin (maşınların) bir-birinin arxasında Nizamnamə, yaxud komandirin göstərişi ilə müəyyən edilmiş distansiyalarda düzülükleri sıradır.
18. Kolonlar bir, iki, üç və daha çox ola bilər.
19. Dörd nəfər və daha az hərbi qulluqçu, ancaq bir kolona düzülür.
20. Kolon – bölmə və hissələri sərbəst, yaxud açıq sıraya düzmək üçün tətbiq edilir.
21. Açıq sıra - bölmələrin ön boyu bir xətt üzrə bir cərgə, ya da iki cərgə (maşınlar xəttində), kolonlar xətti sırasında, yaxud Nizamnamə, ya da komandirin təyin etdiyi intervalda düzülüşüdür.
22. Açıq sıra yoxlamalar, baxışlar, paradlar (mərasimlər) keçirmək üçün və başqa hallarda tətbiq edilir.
23. Səfər sırası - bölmə kolonda, yaxud bölmələr kolonlarda biri o birinin arxasında Nizamnamə, ya da komandirin müəyyən etdiyi distansiyalarda düzülüşdür.

24. İstiqamətləndirici, göstərilmiş istiqamətdə qabaqda gedən hərbi qulluqçudur (bölmədir, maşındır). Qalan hərbi qulluqçular (bölmələr, maşınlar) öz hərəkətlərini istiqamətləndirici ilə uyğunlaşdırmalıdır.
25. Axırını, kolonun axırında hərəkət edən hərbi qulluqçudur (bölmədir, maşındır).
26. Sıranın idarə edilməsi komandirlərin səsi, şəxsi nümayişi, habelə siqnal və texniki səyyar rabitə vasitələri ilə verilən komanda və sərəncamları ilə həyata keçirilir. Komanda komandirlərin verdiyi əmrin qısa ifadəsidir. Komandalar və sərəncamlar kolonda bölmə komandirləri, maşınların böyükləri və təyin edilmiş müşahidəçilər vasitəsi ilə də ötürülə bilər.
27. Hərəkətin yerinə yetirilməsini dayandırmaq və ya ləğv etmək üçün "OLMADI" komandası verilir. Bu komanda verildikdə hərəkətdən əvvəlki vəziyyət alınır.

• Əsgərlərin (matrosların) düzülüşqabağı və sırada vəzifələri

- Öz silahının, ona təhkim edilmiş və tapşırılmış döyüş və digər texnikanın, döyüş sursatının, fərdi mühafizə vasitələrinin, qazma alətlərinin və ləvazimatın saz və işlək vəziyyətdə olduğunu, hərbi geyim formasını yoxlamaq;
- Hərbi formanın geyim qaydalarına riayət etmək, formanı və ləvazimatı öz bədəninə uyğunlaşdırmaq, yoldaşında gördüyü nöqsanları aradan qaldırmağa yardım etmək;
- Sırada öz yerini bilmək, onu tez və tələssiz tutmağı bacarmaq; hərəkət zamanı təyin edilmiş interval və distansiyaları saxlamaq; sıradan (maşından) icazəsiz çıxmamaq (düşməmək);
- Sırada icazəsiz danışmamaq, tam sakitliyə riayət etmək; öz komandirlərinin əmrləri və komandalarına (siqnallarına) diqqətli olmaq, onları digər hərbi qulluqçulara mane olmadan düzgün və tez icra etmək;
- Müşahidəçi olarkən əmr, göstəriş və komandaları (siqnalları) təhrif etmədən dəqiq, yüksək səslə və aydın ötürmək;
- Bütün hərbi qulluqçuların saç qısa və səliqəli olmalıdır (qırılmalıdır). Qadın hərbi qulluqçuların saç çiyinləri örtməməli, uzun olduqda arxadan yığılmalı, baş geyimin daşınmasına mane olmamalıdır. Xidmət vaxtı makiyaj gözə çarpmamalı, zinət əşyalarından istifadə olunmamalıdır.

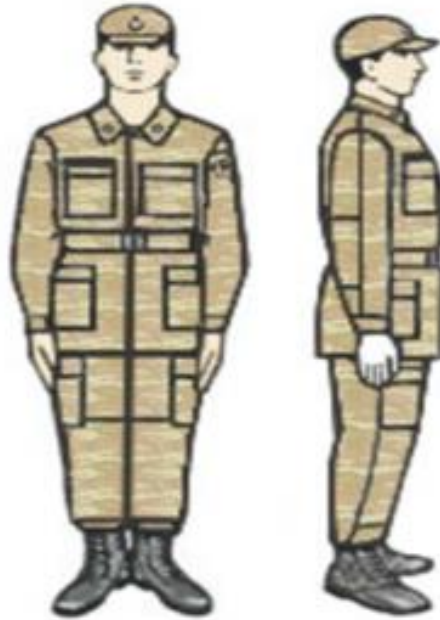

Şəkil 1.28. Düzülüş

Silahsız sıra üsulları və hərəkətlər

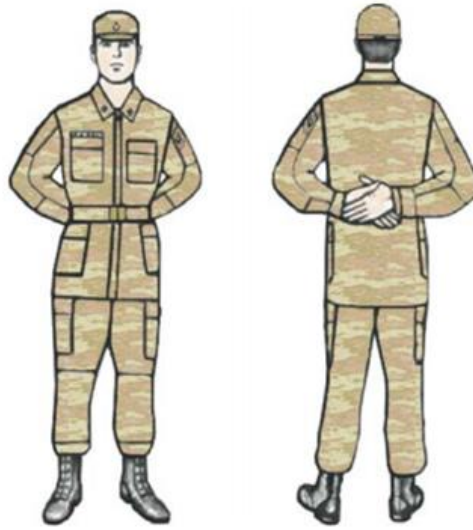
Sıra duruşu

1. Sıra duruşu “DÜZÜL” komandası ilə alınır (şəkil 1.28). Bu komanda ilə hərbi qulluqçu cəld sıraya durmalıdır. Hərbi qulluqçu düz, dabanları birgə, ayaqqabıların burnunu ön xətt üzrə bir pəncə enində aralamalı, ayaqlarını dizlərdə gərginləşdirməməlidir. Gövdə dik tutulur, sinə bir qədər qabardılır, qarın boşluğu içəri çəkilir, çiyinlər bərabər yüksəklikdə tutulur və yuxarı qaldırılmadan bir az geriyyə alınır. Qollar sərbəst vəziyyətdə aşağı salınır. Əllərin barmaqları bitişik vəziyyətdə və orta barmaq şalvarın yan tikişi üzərinə qoyulur, ovucclar tam ayaqlara yapışdırılır. Baş yuxarı və düz saxlanılır, çənə qabağa verilmir, baxışlar irəli yönəlidir. Hərbi qulluqçu hərəkətə hər an hazır vəziyyətini alır.

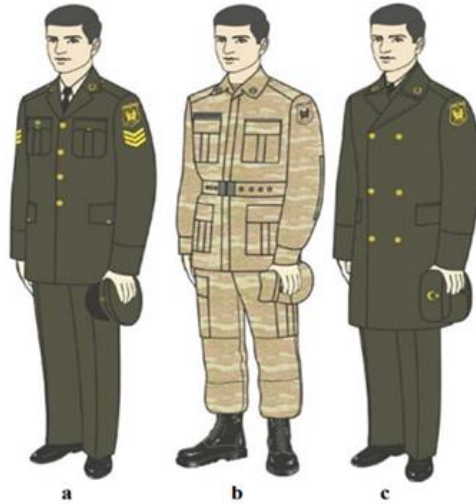
Şəkil 1.29. Sıra duruşu

2. “FARAĞAT” komandası verildikdə dərhal sıra duruşuna keçilməli və tərpənilməməlidir.
3. Əmr verildikdə və alındıqda, raport verildikdə, hərbi qulluqçular bir-birinə müraciət etdikdə, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni ifa edildikdə, əsgəri salam və komandalar verildikdə “Farağat” vəziyyəti komandasız alınır.
4. Azad vəziyyəti “AZAD” komandası ilə alınır (şəkil 1.30).
5. “Azad” komandası ilə, sol ayaq çiyin bərabərliyində aralıda qoyulur, qollar arxaya gətirilir, əllər bel kəmərinin səviyyəsində, sağ əlin bilək hissəsi sol əlin ovuc içinə gəlir və sol əlin barmaqları ilə yüngülcə sıxılır, sağ əlin barmaqları yarıbükülmüş, bədən düz vəziyyətdə sərbəst saxlanılır. Hərbi qulluqçu “Farağat” vəziyyətində durmalı, yerindən çıxmamalı, diqqəti yayındırmamalı və danışmamalı. Sıraya “Azad” komandası verildikdə və bundan sonra komandir (rəis) sıraya müraciət etdikdə, əlavə komandaya qədər sıra “Azad” vəziyyətində durmaqda davam edir.
6. “Geyim formasını – DÜZƏLT” komandası ilə sırada öz yerini tərk etmədən silahı, geyimi və ləvazimatı düzəltməli; sıradan çıxmaq üçün, bilavasitə rəisə müraciət edilməlidir. Yalnız böyük komandirin icazəsi ilə danışmaq və siqaret çəkmək olar.
7. “Geyim formasını – DÜZƏLT” komandasından əvvəl “AZAD” komandası verilir.
8. Baş geyimlərini çıxartmaq üçün “Baş geyimini (baş geyimlərini) – ÇIXART” komandası, baş geyimlərini geyinmək üçün “Baş geyimini (baş geyimlərini) – GEYİN” komandası verilir. Təklidə hərbi qulluqçular ehtiyac olduqda baş geyimini komandasız çıxarır və geyinirlər.

Şəkil 1.30 Azad vəziyyət

9. Baş geyimi sağ əllə çıxarılaraq sol ələ ötürülür, sol əl azad buraxılmaqla baş geyiminin içəri tərəfi sol ayağa yapışdırılır və baş geyiminin kokardası qabağa baxaraq saxlanılır (şəkil 1.31)

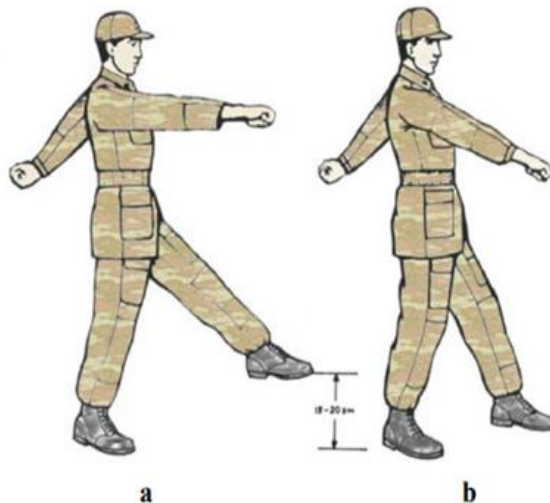
Şəkil 1.31. Çıxarılmış baş geyimlərinin saxlanması vəziyyəti:
a) furajka; b) kamuflyaj rəngli səhra papağı; c) qulaqlı papaq

Yerində dönmələr

1. Yerində dönmələr "Sağa – DÖN", "Yarımsağa – DÖN", "Sola – DÖN", "Yarımsola – DÖN", "Geriyə – DÖN" komandaları ilə yerinə yetirilir.
2. Geriyə (1/2 dairə), sola (1/4 dairə), yarımsola (1/8 dairə) dönmə sol qola tərəf sol daban və sağ pəncə üstündə; sağa, yarımsağa, sağ qola tərəf, sağ daban və sol pəncə üstündə yerinə yetirilir.
3. Dönmələr iki sayə yerinə yetirilir: birinci sayda sıra duruşunu saxlayaraq ayaqları dizdən bükmədən dönməli, bədənənin ağırlığını qabaqdakı ayağın üstünə keçirməli, ikinci sayda o biri ayağı ən qısa yolla qabaqdakı ayağın yanına qoymalı.

Hərəkət

1. Hərəkətlər addımla və ya qaçaraq yerinə yetirilir.
2. Addımla hərəkətin normal sürəti dəqiqədə 110–120 addım, addımın ölçüsü 70–80 sm olmalıdır.
3. Qaçaraq hərəkətin normal sürəti dəqiqədə 165–180 addım, addımın ölçüsü 85–90 sm olmalıdır.
4. Addımlar iki cür olur: sıra və səfər addımları (şəkil 1.31).
5. Sıra addımı, bölmələr təntənəli marşla keçdikdə, sıradan çıxdıqda və sıraya qayıtdıqda, habelə sıra hazırlığı üzrə məşğələlərdə tətbiq edilir.
6. Səfər addımı bütün başqa hallarda tətbiq edilir.
7. Sıra addımı ilə hərəkət "Sıra addımı ilə – MARŞ", səfər addımı ilə hərəkət isə "Addımla – MARŞ" komandası ilə başlanır.
8. Xəbərdarlıq komandası ilə bədəni bir qədər irəli verməli, onun sabitliyini saxlayaraq ağırlığın çoxunu sağ ayağın üzərinə keçirməli, icra komandasında sol ayaqla tam addımla hərəkətə başlanmalıdır. Əllərin barmaqları yarı bükülmüş vəziyyətdə, ovucun içi yerə baxaraq, qollar ilkin vəziyyətdən dirsəklər bükülmədən irəli, kəmərsəviyyəsinə qədər və geriyyə tam arxaya qədər açılır.
9. Sıra addımı ilə hərəkət edərkən pəncə yerə paralel, ayaqqabının burnu dartılmış vəziyyətə gətirilməli, ayaq yerdən 15–20 sm qaldırılaraq yerə pəncə-daban üstündə möhkəm basılmalı və dərhal o biri ayaq yerdən aralanmalıdır.
10. Sıra addımları ilə hərəkətdə barmaqlar yarı bükülmüş vəziyyətdə, ovucun içi yerə baxaraq, qollar ilkin vəziyyətdən dirsəklər bükülmədən irəli çiyin səviyyəsinə və geriyyə tam arxaya qədər açılır. (şəkil 1.32 a)
11. Səfər addımları ilə hərəkət edərkən ayaqqabının burnunu dartmadan ayağı sərbəst qabağa çıxarmalı və yerə adi hərəkətdə olduğu kimi basmalı; qolları irəlidə kəmərsəviyyəsinə qədər qaldırmaqla sərbəst hərəkət etməli (şəkil 1.32 b).

Şəkil 1.32. Sıra və səfər addımları

a) Sıra addımı b) səfər addımı

12. Səfər addımları ilə hərəkət edərkən "FARAĞAT" komandası ilə sıra addımlarına keçilir. Sıra addımları ilə hərəkət edərkən "AZAD" komandası ilə səfər addımlarına keçilir.
13. "Geyim formasını – DÜZƏLT" komandası ilə sıradakı sırada öz yerini tərk etmədən silah, geyim və ləvazimatı qaydaya salır. Yalnız böyük komandirin icazəsi ilə sıradan çıxmaq və danışmaq olar.
14. Qaçaraq hərəkət "Qaçaraq – MARŞ" komandası ilə başlanır. Hərəkət durduğu yerdən başlandıqda xəbərdarlıq komandasında bədəni bir az irəli verməli, qollar yarım bükülü olmalı, dirsəkləri bir az arxaya aparmalı; icra komandasında hərəkəti sol ayaqla başlamalı, qollar irəliyə və geriyyə sərbəst hərəkət etməlidir.

15. Addımla yerisdən qaçışa keçmək üçün xəbərdarlıq komandası ilə qollar yarım bükülü, dirsəkləri bir az arxaya aparmalı; icra komandası sol ayağın yerə basılması ilə eyni vaxtda verilir. Bu komanda ilə sağ ayaqla bir addım da atılaraq sol ayaqla hərəkətə başlanılır.
16. Qaçışdan addımla hərəkətə keçmək üçün "Addımla – MARŞ" komandası verilir. İcra komandası sağ ayağın yerə basılması ilə eyni vaxtda verilir. Bu komanda ilə iki addım da qaçaraq sol ayaqla hərəkətə keçilir.
17. Yerində addımlamanı (qaçışı) göstərmək üçün "Yerində, addımla (qaçaraq) – MARŞ" (hərəkətdə – "YERİNDƏ") komandası verilir. Həmin komanda ilə ayaqları yerdən 15–20 sm qaldırmalı və pəncələrin qabaq hissəsindən başlayaraq pəncə-daban üstə tamamilə (qaçarkən isə pəncənin qabaq hissəsini) yerə basmalı, qolları irəliyə və geriyə sərbəst hərəkət etdirməli (şəkil 1.33) sol ayağın yerə basılması ilə verilən "DÜZÜNƏ" komandası ilə sağ ayaqla yerində bir addım da atılaraq, sol ayaqla tam addımla hərəkətə (qaçmağa) başlanmalıdır.
18. Hərəkəti dayandırmaq üçün komanda verilir: məsələn, "Əsgər – DUR". Bu komanda ilə sağ və ya sol ayaq yerə basılaraq bir addım daha atılır və ayaqlar birləşdirilərək "Farağat" vəziyyəti alınır.
19. Hərəkətin sürətini dəyişdirmək üçün "İri addımla – MARŞ", "Qısa addımla – MARŞ", "Tez-tez addımla – MARŞ", "Seyrək addımla – MARŞ", "Yarımadımla – MARŞ" və "Tam addımla – MARŞ" komandaları verilir.
20. Hərbi qulluqçunun bir neçə addımlığa yan tərəfə yerini dəyişmək üçün komanda verilir: məsələn, "Əsgər Əzimli, iki addım sağa (sola), addımla – MARŞ". Bu komanda ilə hərbi qulluqçu hər dəfə bir ayağını o birinin yanına qoymaqla yanakı sağa (sola) hərəkət edir.
21. İrəliyə (geriyə) bir neçə addım hərəkət etmək üçün komanda ilə ayaqları bir-birinin yanına qoymayaraq iki addım irəliyə (geriyə, dönmədən) komandanı yerinə yetirir.
22. Sağa, sola və geriyə yerdəyişmələrdə qollarla hərəkət edilmir.

Şəkil 1.33. Yerində addım

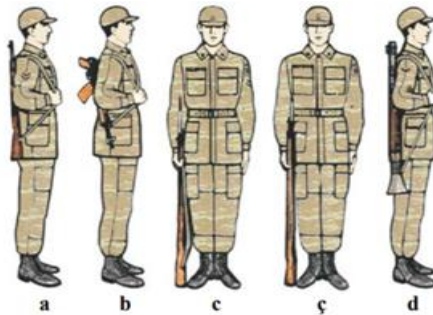
- **Silahla sıra üsulları və hərəkətlər. Silahla sıra duruşu**

Silahla sıra duruşu silahsız sıra duruşu ilə eynidir. Silahla duruşda avtomatın "qayıqda" vəziyyətində lüləsinin ağzı yuxarı, qatlanan qundaqlı avtomatın lüləsi aşağı vəziyyətdə saxlanılır, sol əlin barmaqları bitişik vəziyyətdə və orta barmaq şalvarın tikişi üzərinə qoyulur, əlin ovucu tam ayağa yapışdırılır (şəkil 1.34. a, b).

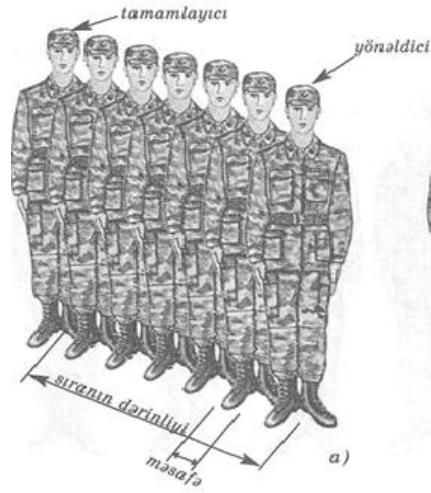
Karabini (snayper tüfəngini) sağ ayağın yanında əllə saxlamalı. Qundağın alt hissəsi tam yerdə olmalı, pəncəyə toxunacaq vəziyyətdə və qundağın iti bucağı ayaqqabıların burun xəttində, sağ əli sərbəst aşağı salaraq karabinin (snayper tüfənginin) lülə və qaz borusundan tutmalı. (şəkil 1.34. c).

Əl və bölük pulemyotlarını ayağın yanında karabin kimi saxlamalı, sərbəst aşağı salınmış sağ əllə pulemyotunun lüləsindən, bölük pulemyotunun isə tutacağından tutmalı (şəkil 1.34. ç).

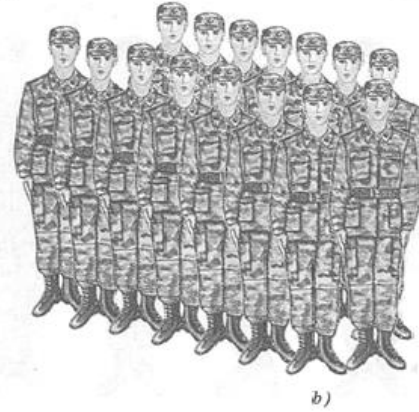
Əl qubmaraatanını "qayıqda" vəziyyətində lüləsinin ağzını yuxarı saxlamalı (şəkil 1.34. d).

Şəkil 1.34. Silahla sıra duruşu a) qundaqlı avtomatla; b) qatlanan qundaqlı avtomatla; c) karabin (snayper tüfəngi) ilə; ç) əl (bölük) pulemyotu ilə; d) əl qubmaraatanı ilə

Şəkil 1.35 . Bir cərgə sıra və onun elementləri

Şəkil 1.36. Kolon: a) bircərgə; b) ikicərgə

• Əsgəri salamlaşma

Əsgəri salam dəqiq və cəld, sıra duruşu və hərəkəti qaydalarını düzgün yerinə yetirməklə verilir. Əsgəri salam verilərkən sağ əlin orta barmağının ucunu sağ qaşın sağ ucuna yaxınlaşdırmalı, barmaqlar bir yerdə, ovuc düz, dirsək çiyin səviyyəsində olmalıdır. Başı rəisə tərəf döndərdikdə əlin vəziyyəti dəyişmir.

Sıradan kənarında "yerində" vəziyyətində başıaçıq və ya baş geyimində əsgəri salamlaşma üçün rəis yaxınlaşdıqda 5-6 addım qalmış rəisə tərəf dönməli, "farağat" durmalı, rəisə baxaraq sağ əlin orta barmağının ucunu sağ qaşın sağ ucuna yaxınlaşdırmalı və rəis əsgəri salam verəni ötüb keçəndən sonra əli aşağı salmalı (şəkil 1.37).

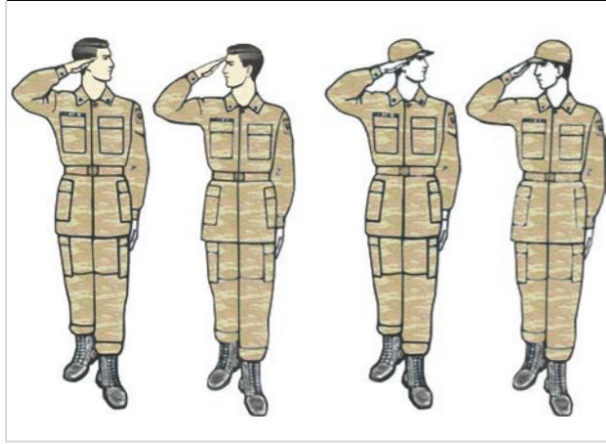
Şəkil 1.37. Yerində əsgəri salamlaşma

Rəis xidməti maşında olduqda (maşının üzərində xüsusi şərti işarə göründükdə) əsgəri salamlaşma üçün maşın yaxınlaşdıqda 5-6 addım qalmış maşına tərəf dönməli, "farağat" vəziyyətini almalı, əsgəri salam verməli və rəis əsgəri salam verəni ötüb keçəndən sonra əli aşağı salmalı. Maşında olan rəis nəzakət rəmzi olaraq hərbi qulluqçuya əsgəri salam verir.

Sıradan kənarında hərəkətdə başıaçıq və ya baş geyimində olduqda hərəkət edən və ya dayanmış rəisə yaxınlaşdıqda səfər addımları ilə hərəkəti davam edərək rəisə 5-6 addım qalmış başı rəisə tərəf döndərməli və eyni zamanda sağ əlin orta barmağının ucunu sağ qaşın sağ ucuna yaxınlaşdırmalı, sol əli budun yanında hərəkətsiz saxlamalı (şəkil 1.38). Rəisi ötəndən sonra başını önə çevirməli və sağ əli aşağı salmalı.

Rəis xidməti maşında olduqda (maşının üzərində xüsusi şərti işarə göründükdə), əsgəri salamlaşma 132-ci maddədə göstəriləndiyi kimi yerinə yetirilir. Qərargahlarda və xidməti binalarda rəislə qarşılaşdıqda əsgəri salamlaşma ümumi qaydada yerinə yetirilir.

Hərbi qulluqçunun əllərində yük (əşya) olduqda, əsgəri salamlaşma üçün rəis yaxınlaşdıqda ona tərəf dönməli, "Farağat" vəziyyətini almalı, rəisə baxaraq başını rəisin hərəkət istiqamətinə çevirməli.

Şəkil 1.38. Hərəkətdə əsgəri salamlama

- **Hərbi hissənin döyüş bayrağının sırada vəziyyəti, onun çıxarılması və aparılması**

Briqada (hərbi hissə) üzrə əmrə orден və medallarla təltif olunmuş və döyüş hazırlığı əlaçlarından olan çavuş, gizir, yaxud zabitlərdən Döyüş Bayrağına bayraqdar və 2 asistent təyin edilir. Bundan əlavə, Döyüş Bayrağını briqadanın (hərbi hissənin) önünə çıxardıqda və saxlanma yerinə qaytardıqda onu müşayiət etmək üçün əmrə bayraq tağımı təyin edilir. Bayraq tağımı Döyüş Bayrağını saxlanma yerinə apardıqda bayraqdar, assistentlər və təbilçi onunla olmalıdır. Döyüş Bayrağını apararkən bayraqdar və asistentlərin aşırma qayıqları olmalıdır. Döyüş Bayrağı briqadanın (hərbi hissənin) önünə həmişə açıq vəziyyətdə çıxarılır. Uzaq məsafəyə gedərkən Döyüş Bayrağı çexolda aparılır.

Döyüş Bayrağının sırada vəziyyəti

Yerində sırada bayraqdar Döyüş Bayrağını sərbəst sallanmış sağ əli ilə ayağının yanında tutur. Bayraq dəstəyinin aşağı ucu sağ ayaq pəncəsinin ortasının yanında olmalıdır (şəkil 1.39). Silahla hərəkətlər yerinə yetirilərkən Döyüş Bayrağının vəziyyəti dəyişmir. Hərəkətə başlamaq üçün verilən "Addımla" xəbərdarlıq komandasında bayraqdar Döyüş Bayrağını sol çiyinə götürür və onu dəstək boyu açılmış sol əli ilə saxlayır, sağ əlini sərbəst aşağı salır. Döyüş Bayrağının bu vəziyyətində dəstəyin aşağı ucu yerdən 50–60 sm hündürlükdə olmalıdır (şəkil 1.40). Paradlarda təntənəli marşla keçərkən Döyüş Bayrağı 1.40 və ya 1.41-ci şəkildə göstəriləyi kimi aparılır. Döyüş Bayrağı ilə hərəkət edərkən avtomatla silahlanmış assistentlər və bayraq tağımı avtomatları "sinədə", karabinlərlə silahlananlar karabinləri "çiyində" vəziyyətində aparmalıdırlar. Bu halda avtomatlar "sinədə" vəziyyətində sol əllə lülə yatağı və lülə örtüyündən tutulur.

Şəkil 1.39. Döyüş bayrağının sıra duruşunda

Şəkil 1.40. Döyüş bayrağının hərəkətdə "çiyində" vəziyyəti

Şəkil 1.41. Döyüş bayrağının təntənəli marşla yerləş üçün vəziyyəti

1.4.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- Mənzələr kiçik qruplara bölünür. Hər bir qrupa məxsus sıra elementlərinin yerinə yetirilməsi tapşırılır. Sıra elementləri qruplar arasında “Karusel” üsulu ilə yerinə yetirilir. Bu məşğələnin aparılmasında fəaliyyət komanda şəklində bütün heyətlə davam etdirilməlidir. Məqsəd fəaliyyətin komanda şəklində eyni vaxtda dəqiq, vaxtında, düzgün, hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə nail olmaqdır.

Tələbə:

- Sırada öz yerini cəld, heç kimə, mane olmadan tutmağı bacarmalıdır;
 - İnterval və distansiyanı tutmağı bacarmalıdır;
 - Sırada icazəsiz çıxmaq və icazəsiz danışmaq qaydalarını bilməlidir;
 - Komandalara və siqnallara diqqətli olmalı, onları vaxtında, dəqiq, təhrifsiz yerinə yetirməyi bacarmalıdır.
- Yerləşdə əsgəri salamvermə komandasını yerinə yetirin.
 - Sıradan kənarında, yerində və hərəkət zamanı hərbi salamın verilməsini göstərin.
 - 1-ci və 2-ci sıradan çıxmağı və sıraya qayıtmağı göstərin.

1.4.3. Qiymətləndirmə

- Sıra nədir?
- Sıranın neçə növü var və hansılardır?
- Sırada cərgələr hansı qaydada düzülür?
- Sıraya hansı komandalər aiddir?
- Addımlar neçə cür olur?
- Yerində dönmələr zamanı sıraya hansı komandalər verilir?
- Rəisin salamına hərbi qulluqçular necə cavab verirlər?
- Yerləşdə dönmələr zamanı sıraya hansı komandalər verilir?
- Əsgərin düzülüş qabağı vəzifələri hansılardan ibarətdir?
- Əsgərin sırada vəzifələri hansılardan ibarətdir?
- Cərgə nədir?
- Sıra elementlərini sadalayın.

Təlim nəticəsi 2: Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyinin təminatı barədə bilir və təhlükəsizlik tədbirlərini bacarır

2.1.1. Müasir ümumqoşun döyüşü üzrə biliklərini izah edir

- **Ümumqoşun döyüşü nədir?**

XX əsrin sonlarında baş vermiş ETİ, yeni silah sistemlərinin yaranması, müasir texnologiyaların - nano, YPS, kommunikasiya və silahlı orduya və döyüş əməliyyatlarını aparılmasına sirayət etməsi müasir müharibələrin xarakterini dəyişmişdir. Hal-hazırda dünyada baş verən münaqişələrdə tamamilə yeni döyüş taktikası və üsullarından istifadə edilir. Müsair döyüş vəziyyətin kəskin dəyişməsi, sürəti, gərginliyi ilə müşayiət olunur. Döyüş ona cəlb edilən güc və vasitələrdən asılı olaraq ümumqoşun döyüşü, hava hücumundan müdafiə döyüşü, hava döyüşü və dəniz döyüşü ola bilər.

Ümumqoşun döyüşü - Quru Qoşunlarının birləşmə, hissə və bölmələrinin taktiki fəaliyyətinin əsas forması kimi, ordu və ordu korpusu əməliyyatlarının və bir sıra birgə əməliyyatların (desant, desant-ələhinə) əsasını təşkil edir və Quru Qoşunlarının müxtəlif qoşun növləri və xüsusi qoşunlarının, Hərbi Hava Qüvvələrinin, sahiləni ərazilərdə isə həm də Hərbi Dəniz Qüvvələrinin birləşmə, hissə və bölmələrinin, Artilleriya Qoşunlarının və Xüsusi Qoşunların birgə səyi ilə aparılır.

Şəkil 2.1. Quru Qoşunlarının zirehli texnikası

Şəkil 2.2. Hərbi-Hava Qüvvələri-SU-25 hücum təvvarəsi

- **Müasir ümumqoşun döyüşü**

Müasir ümumqoşun döyüşü bütün qoşun növlərini əlaqəli şəkildə əməliyyatlara cəlb olunması, ayrı-ayrılıqda hər qoşun növünün qarşısında duran vəzifələri dəqiq və vaxtında yerinə yetirilməsindən çox aslıdır. Hərbi əməliyyatlarda Quru Qoşunları, HHQ və HHMQ, bundan əlavə əgər hərbi əməliyyatlar dəniz akvatoriyasında aparılırsa, HDD iştirak edir. Müxtəlif Qoşun növlərinə daxil olan hissə və bölmələr yüksək mütəşəkkillik, hərbi intizam, qələbə əzmi nümayiş etdirməlidir. Qoşunların fəaliyyətinə hücum, müdafiə, yerdəyişmə, ərazidə yerdəyişmə aiddir. Taktiki fəaliyyətin əsası döyüşdür. Döyüş - qələbə qazanmağın yeganə yoludur.

Şəkil 2.3. Artilleriya Qoşunları- Qrad Qurğuları

Döyüş - döyüşən tərəflərin silahlı toqquşmasıdır. Döyüş hazırlığı, döyüşün aparılması üsulları, yerdəyişmə və digər məsələlər "taktiki" bölməsində öyrənilir. Müasir ümumqoşun döyüşü – yüksək gərginliyi, döyüş fəaliyyətlərinin dinamikliyi və iti sürətliliyi, yerüstü və hava xarakterli olması, tərəflərin döyüş düzülüşünün bütün dərinlik boyu və eyni vaxtda güclü atəş və radioelektron təsirinə məruz qalması, döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı müxtəlif döyüş üsullarının tətbiq edilməsi, mürəkkəb taktiki vəziyyət və döyüş fəaliyyətinin bir növdən digərinə sürətli keçilməsi ilə səciyyələnir. Ümumqoşun döyüşünün əsas növləri hücum və müdafiədir.

Şəkil 2.4. Azərbaycan silahlı qüvvələrin orta səfərbərlik potensialı

Hücum – döyüşün əsas növüdür. Yalnız qətiyyətli hücum vasitəsilə düşməyə qalib gəlmək mümkündür. Hücumun mahiyyəti düşməyə zərbə endirməkdən, qətiyyətli həmlədən, düşmənin yerləşdiyi sahənin içərilərinə sürətlə hərəkət etməkdən, onun canlı qüvvələrini məhv etmək və əsir götürməkdən, silahlarını və hərbi texnikasını ələ keçirməkdən və tutduğu ərazisini almaqdan ibarətdir. Hücumda nailiyyət qazanmaq üçün şəxsi heyətin yüksək döyüş əhval- ruhiyyəsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Həmlə - düşməni məhv etmək üçün atəşin ən yüksək gərginliyi ilə bölmələrin, hissələrin döyüş nizamında sürətlə irəli hərəkəti, hücumun ən həlledici mərhələsidir.

Müdafiə - məcburi və qabaqcadan düşünülmüş döyüş növüdür. Bu, qüvvədə üstünlüyə malik düşmənin hücumunu dəf etmək, müəyyən istiqamətləri (rayonları, obyektləri) əldə saxlamaq, ikinci dərəcəli istiqamətlərdə qüvvə və vasitələrə qənaət etmək, əsas istiqamətdə düşmənin üzərində üstünlük qazanmaq üçün tətbiq olunur. Düşmənin üzərində qələbə ancaq qətiyyətli hücumda əldə edildiyinə baxmayaraq, müdafiə keçmişdə də tətbiq olunmuş, gələcək müharibələrdə də lazım gələcəkdir. Çünki ümumdünya tarixində başdan-başa müzəffər hücumlarla başlanıb qurtaran müharibələr olmamışdır, olsa da, bunlar istisna təşkil etmişdir.

2.1.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- Tələbə müasir döyüş haqqında məlumatlıdır.
- Müasir döyüşdə istifadə olunan vasitələr haqqında təsəvvürləri var.
- Qələbə əzmi, qəhrəmanlıq, sədaqət, şücaət kimi anlayışları təhlil edir.
- Ümumqoşun döyüşü haqqında və müxtəlif qoşun növlərinin fəaliyyəti haqqında fikirlər söyləyir.
- Sınıf 4 manqaya bölünür. Manqaya tapşırıqlar verilir.
- 1-ci manqa – Müdafiə taktikanın yaranması və inkişafı hansı dövrlərə təsadüf edir? Şərti işarələrdən silah işarələrini çəkin və izah edin.

- 2-ci manqa – Hücüm taktikasının nəzəriyyəsində dəyişikliklərə nələr səbəb olmuşdur? Şərti işarələrdən texniki işarələri çəkin və izah edin.
- 3-cü manqa- Yerdəyişmə taktiki hazırlıq hansı məsələləri əhatə edir? Şərti işarələrdən qoşun növü, xidmət və bölmə işarələrini şəkin və izah edin.
- 4-cü manqa- Ərazidə yerləşmə taktiki fəaliyyətin əsas növləri hansılardır? Şərti işarələrdən maneə və keçid işarələri işarələrini çəkin və izah edin.
- Hər manqa öz tapşırığı üzrə tədqiqat aparır. Tədqiqat işlərini digər manqalara təqdim edirlər. Digər manqaların suallarına görə manqalar arasında müzakirə təşkil olunur.

2.1.3. Qiymətləndirmə

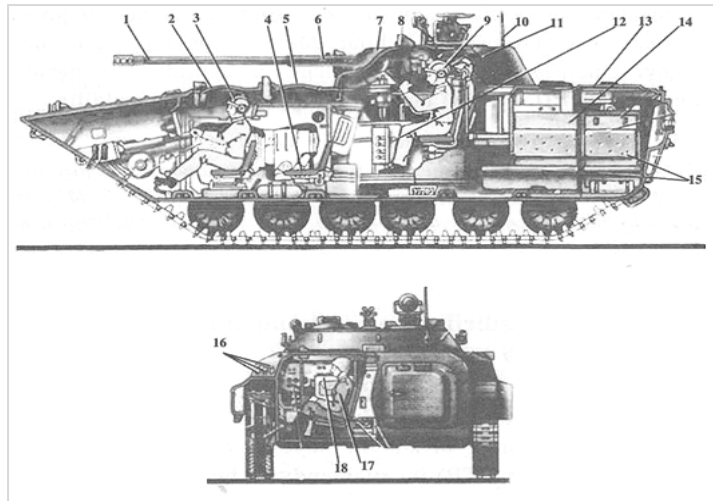
- Döyüş nədir?
- Niyə ümumqoşun döyüşü adlanır?
- Hansı döyüş növləri var?
- Taktika nəyi öyrənir?
- Taktika anlayışını izah edir.
- Şərti işarələri tanıyır.
- Yaradıcı fikirlərlə fərqlənir.

2.2.1. Müasir döyüş vasitələrini təsvir edir

• Motoatıcı manqanın təşkili və döyüş imkanları

Motoatıcı manqa təşkilatı cəhətdən ən aşağıdakı bölmə olub motoatıcı tağımın tərkibinə daxildir. Motoatıcı manqa (MAM) yerləşdiyi əraziyə, iqlim şəraitinə və bir sıra digər faktorlara görə piyadaların döyüş maşını (PDM), zirehli transportyor (ZTR) və avtomobil üzərində ola bilər. Motoatıcı manqa 2 qrupdan ibarət olur - atəş qrupu (komandır, pulemyotçu, qumbaratan və qumbara atan köməkçisi) və manevr qrupu (2 atıcı və baş atıcı). PDM-tırtıllı zirehli maşındır, şəxsi heyəti ön xəttə çatdırmaq, onun mobilliyini və silah gücünü artırmaq, tanklarla birgə hərəkəti təmin etmək üçündür. Onun üzərində METİS (FAQOT) tipli tank əleyhinə idarə olunan raket kompleksi, 30mm-lik avtomatik top 7,62mm Kalaşnikov pulemyotu quraşdırılmışdır. Maşın yüksək manevr imkanına, su maneələrindən, bataqlıq və qalın qarlı yerlərdə keçmək imkanına malikdir. Nüvə silahı mühafizə, gecə görmə cihazları ilə təmin olunmuşdur.

Şəkil 2.5. PDM-2-nin kəsiyi

1. topun lüləsi; 2. sürücü mexanikin oturduğu bağlı oturacaq; 3. sürücü me-xanik; 4. oturacaq; 5. lyuk; 6. böyük pulemyotu; 7. qüllə; 8. axşam və gün-düz üçün nəzərdə tutulmuş görmə cihazı; 9. komandır; 10. radiostansiyanın antenası; 11. tuşlayıcı operator; 12. pulemyotun darağı; 13. desantın lyu-ku; 14. yanacaq baki; 15. desantın oturacağı; 16. idarədən təkər; 17. atıcı; 18. tuşlayıcı operatorun oturduğu yer

PDM- təkərli döyüş maşınıdır, şəxsi heyəti nəqliyyatlaşdırılması və döyüş zamanı həyatın atəşlə himayə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. PDM 14,5mm Vladimirovun İriçaplı Tankəleyhinə Pulemyotu (tank əleyhinə)7,62mm, Kalaşnikovun Tankəleyhinə Pulemyotu ilə təchiz olunmuşdur.

Şəkil 2.6. Piyadanın döyüş maşını PDM-2

(kütləsi — 18,7 t; döyüş ekipajı — 10 nəfər; hərəkət sürəti: şose ilə — km/s; torpaq yerdə — 45 km/s; üzərək — 10 km/s; hərəkət ehtiyatı — <600 km-dək; silah: 100 mm-lik silah — buraxıcı qurğu (**TƏİR**): atəş mənzili — 100—4000 m; döyüş komplekti — 22 atəş; 30 mm-lik avtomatik top: atəş mənzili — 4000 m-dək; döyüş komplekti — 500 atəş; 7,62 mm-lik cütlaşdırılmış pulemyot PKT: döyüş komplekti — 2000 atəş)

Döyüş imkanı - bölmələri müəyyən edilmiş vaxtda və konkret şəraitdə hər hansı tapşırığı yerinə yetirmək imkanı ilə xarakterizə edilən keyfiyyət göstəricisidir. Döyüş imkanı şəxsi heyətin sayından, döyüş hazırlığından, mənəvi-psixoloji vəziyyətindən, silahlanmasından, komandir və idarə etmə hazırlığından aslıdır.

Silah işarələri

^	↑	Piyada silahı
^^	↑↑	Reaktiv qurğu və qumbaraatan
∩	∩	İdarəolunan raket silahı
∩	∩	Çoxatımlı idarəolunan raket
∩	∩	Odsaçan silah
○	○	Yüksək trayektoriyalı silah
∩	∩	Zenit silahı
^	∩	Tank əleyhinə silah

Texniki işarələr

□	Tank
◊	БМП
◊	БТР
◊	БПМ
○	Zirehli maşın (ümumi)
∩	Zirehsiz maşın (ümumi)
∩	Zirehli təkərli maşın
∩	Üzən yük daşıma maşını
∩	Mina trallı tank
∩	Mina silindrlı tank

- **Motoatıcı maşanın yürüş və döyüş nizamı**

Motoatıcı maşna (MAM) döyüş tapşırığını, düşmənin hərəkətindən və ərazidən asılı olaraq, yürüş və döyüş nizamında olmalıdır.

Yürüş nizamı - piyada halda fəaliyyət zamanı yürüş üçün maşnının kolon sırasında düzülməsidir. MAM yürüş nizamı 1 və yaxud 2 cərgəli kolonda ola bilər. Maşınlar bir tərəfdən müəyyən edilmiş məsafədə hərəkət edir.

Döyüş nizamı - döyüş aparmaq üçün maşnının düzülüb yerləşdirilməsidir. Döyüş nizamı həmlə sırası zəncirindən və döyüş maşnından ibarətdir. Zəncirdə əsgərlər arasındakı interval 6-8m (8-12 addım) olur. MAM hücumda cəbhə boyu eninə 50 metr sahədə keçir. Maşınlar arası məsafə 100 metr olmalıdır. Belə interval düşmən atəşindən asılılığı azaldır və geniş manevr imkanları yaradır. Döyüş düzülüşü manevr qrupu, atəş qrupu və döyüş maşnından ibarətdir.

Şəkil 2.7. Hərbi zirehli maşın ZTR—90

(döyüş kütləsi — 21 t; döyüş ekipajı — 10 nəfər; sürət: şose ilə — 100 km/s-dək; üzərək—9 km/s-dək; silah: 30 mm-lik avtomatik top, 30 mm-lik qumbaraatan AQS-17; 7,62 mm-lik cütləşdirilmiş pulemyot PKT; tanka qarşı raket kompleksi «Konkurs»)

MAM hücumdan düşmənin 1-2 tankını, ZTR -ni bir qrup əsgərini, müdafiədə isə 2-3 tankını, 1-2 ZTR -ni, 12-15 tankını məhv etmək imkanına malikdir.

Maşın tipi	ZTR-70	ZTR-80	ZTR-80K	ZTR-80A	ZTR-80C	ZTR-90
Təkər formulu	8x8	8x8	8x8	8x8	8x8	8x8
Döyüş kütləsi, kq	12000	13600	13600	14550	14400	20920
Klirens, mm	475	475	475	475	475	510
Zirehləmə, mm: korporum önü qüllənin önü	8-10 6	- -	- -	- -	- -	~
Maksimal sürət, km/saat şose ilə üzməklə	80 9-10	80-90 9,5	90 9,5	80-90 10	80 10	100 9
Şose ilə yerləşmə ehtiyatı, km	400-600	600	600	600-800	600	900
Yanacaq ehtiyatı, /	290+120	300	300	-	-	-
Ekipaj (desant), nəfər	3(7)	2(8)	3(3)	2(8)	2(8)	2(10)

Cədvəl.2.1. Hərbi zirehli maşınların döyüş xarakteristikası

Motoatıcı manqanın döyüş imkanları onun atəşaçma və manevretmə imkanları ilə xarakterizə olunur.

Şəkil 2.8. 85 mm TOP D-44 artilleriya silahı

ən uzaq atış məsafəsi 15,8 km; sursatın çəkisi 16,3 kq; topun çəkisi 1725 kq; top naql edilərkən maksimal sürət 60 km/saat

Manqa, müxtəlif silahlardan istifadə edərək düşmənin imkanları və zirehli maşınlarına, alçaqdan uçan təyyarələrinə və vertolyotlarına qarşı müvəffəqiyyətlə mübarizə aparar, onun atəş vasitələrini və canlı qüvvələrini məhv edə bilər. Manqa hücumda düşmənin 12 tankını, zirehli transportyorunu və bir qrup əsgərini (hücum obyektini); müdafiədə — 2-3 tankını, 1-2 zirehli transportyorunu və 12-15 əsgərini məhv etməyə qadirdir.

- **Döyüş təminatı**

Döyüş təminatı, bölmələrimizin silah və döyüş texnikası tətbiqinin effektivliyinin azaldılması məqsədi ilə təşkil olunur və aparılır. Dövlət təminatına kəşfiyyat, Kütləvi Qırğın Silahına Mühafizə (KQSM), maskalanma, mühəndis təminatı, kimya təminatı və mühafizədən ibarətdir.

Kəşfiyyat - düşmən və ərazi barədə məlumat əldə etmək məqsədilə istənilən şəraitdə aparılır. Kəşfiyyat fəal, məqsədəuyğun, fasiləsiz, operativ, gizli, məlumat dəqiqliyi nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Kəşfiyyat aparma üsullarına müşahidə, dinləmə, axtarış, pusk və s. aiddir.

Şəkil 2.9. Kəşfiyyatçılar

KQSM-nüvə kimyəvi və bakterioloji silahların zədələyici təsirini maksimum zəiflətmək - döyüş qabiliyyətini saxlamaq məqsədilə təşkil olunur.

Maskalanma - bölmələrin yerini və vəziyyətini düşməndən gizlətmək məqsədi ilə həyata keçirilir. Maskalanma - bölmələrin və döyüş texnikasının gizli yerləşdirilməsi, işıq və səs maskalanması, radiorabitə danışıqlarının gizliliyinə riayət olunması, texnikanın və şəxsi heyətin ərazinin fonuna uyğun masklanması ilə müşayiət olunur.

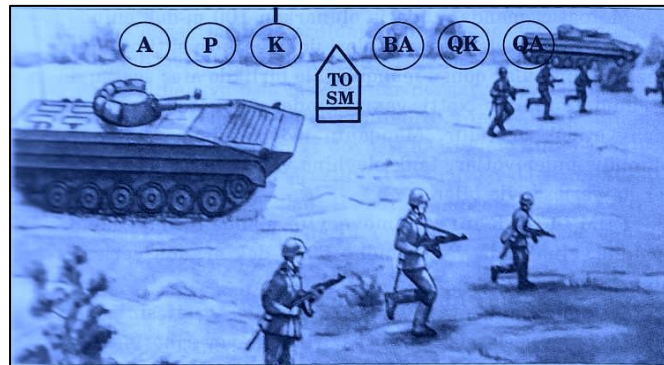
Mühəndis təminatı - düşmən atəşinin təsirindən mühafizə etmək məqsədi ilə təşkil olunur. Mühəndis təminatına əsgərlərin, əlaqə yollarının, oyuqların, tıxacların qazılıb düzəldilməsi və maskalanması, maneələr zolağının yaradılmasından ibarətdir.

Kimyəvi təminat - bölmələrin döyüş tapşırıqlarının radioaktiv, kimyəvi, bakterioloji zəhərlənmə sahələrində yerinə yetirilməsi üçün imkan yaratmaq məqsədi ilə təşkil olunur. Bura, təlimatlandırılması, fərdi mühafizə vasitələri ilə təmin olunması, xüsusi təmizləmə məntəqələrinin yaradılması aiddir.

Mühafizə - düşmən kəşfiyyatçının bölmələrə soxulmasına yol verməmək, qəfil basqının qarşısının alınması məqsədi ilə aparılır.

Şəkil.2.10. Hərəkətdə silahı çiyinə qaldırılmış vəziyyətdə

Şəkil2.11. Motoatıcı mənzilənin hərəkət zənciri sırasında düzülüşü

K- komandir; P — pulemyot; BA — baş atıcı; A — atıcı; QA — qumbaraatan; QK- qumbaraatan köməkçisi; TO — tuşlayıcı operator; SM — sürücü mexanik

• Əsgərin döyüşdə vəzifələri

Hər bir hərbi qulluqçu öz silahını və döyüş texnikasını mükəmməl bilməlidir. Əsgərin döyüş vaxtı vəzifələri Quru Qoşunların Döyüş Nizamnaməsində müəyyən edilmişdir.

- Tağımın ön mənzilinin döyüş tapşırıqlarını və özünün vəzifələrini bilmək;
- Düşməni daim nəzarətdə saxlamaq, vaxtında aşkarlamaq və məhv etmək;
- Atəş mövqeyini seçmək və onu təchiz etməyi bacarmaq;
- Səngər və sığınacağı cəld hazırlamaq və maskalanma işləri aparmaq;
- Döyüşdə öz yerini komandirin əmri olmadan tərk etməmək.
- İgidlik, təşəbbüs və zərəklilik göstərmək.
- Yoldaşına kömək etmək və komandiri mühafizə etmək.
- Lazım gəlsə idarəetməni öz üzərinə götürmək.
- İlk tibbi yardım göstərməyi bacarmaq, özünə yardım və qarşılıqlı yardım üsullarını bilmək.

Şəkil 2.12. Əsgər döyüşdə

- **Əsgərin döyüşdə hərəkəti**

Döyüş vaxtı əsgər düşməni fasiləsiz müşahidə etməklə bərabər atəş altında cəld və sürətli hərəkət etməli və onu öz silahı ilə məhv etməlidir. Əsgər döyüşdə zirehli texnika üzərində desant kimi və yaxud piyada halında hərəkət edir. Piyada hərəkət üsulları döyüşlərdə sınaqdan çıxmış və çox etibarlıdır. Sürətli qaçışlarla və addımlarla gizli sahələrdən keçərək dərhal atəş mövqeyi tutmağı bacarmalıdır. Qısa qaçışlarla düşməne gizli surətdə yaxınlaşmalıdır. Qısa qaçışların uzunluğu 20-40m olmalıdır. Sürünmək hərəkət üsulundan düşmənin intensiv atəşi zamanı istifadə olunur. Bu zaman yerin relyefindən və bitki örtüyündən məharətlə istifadə olunur. Dirsək üstə sürünməklə hərəkət düşməni daim nəzarətdə saxlamaq vaxtı istifadə olunur. Belə sürünmələrdə başı yuxarı qaldırmaq olmaz. Şəraitdən asılı olaraq iməkləməklə hərəkət etmək üsulundan da istifadə olunur. Bu zaman silahın vəziyyətinə diqqət yetirmək lazımdır (*Şəkil2.13*).

A *Şəkil 2.13. a-dirsəklər üstündə sürünərək keçmə*

B *Şəkil2.14. Süürünərək hərəkət üsulları: b — iməkləyərək; c - böyrü üstə*

Müxtəlif maneələri dəf etmək üsulları çoxdur. Bu maneələri dayanmadan və sürətlə keçmək mühüm əhəmiyyətə malikdir. Su maneələrini keçmək üçün kəndirdən istifadə olunur. Paltarlar, ayaqqabı və silah çiyində olmalıdır. Tikanlı məftilləri keçərkən keçidlər açmaq və bu maneələri bir-bir sürətlə dəf etmək lazımdır.

- **Hücumda əsgərin hərəkəti**

Hücumda əsgər manqanın tərkibində fəaliyyət göstərir və hücum tapşırığını komandirindən alır. Əsgər döyüş tapşırıqlarını alarkən bunları müəyyənləşdirir; istiqaməti, düşmənin yerini, heyətini, atəş vasitələrini, manqanın və özünün tapşırıqlarını, qarşılıqlı fəaliyyət qaydasını və s.

Şəkil 2.15. Sıçrayışla qaçış

Hücuma hazırlaşarkən əsgər silahını, döyüş silah sursatını, fərdi müdafiə vasitələrini yoxlayır. Hücuma kömək üçün ön divarda pilləkən və yaxud oyuq açır. Həmləyə keçmək üçün hərəkətə başlamazdan əvvəl düşməyə atəş açır. "Manqa, həmləyə hazırlaş" komandası ilə əsgər səngəri tərk edir. "Manqa, həmləyə irəli" komandası ilə sürətli addımlarla və qaçaraq irəli hərəkət edir. Düşmən səngərinə 20-40m qalmış əsgər əl qumbaralarından istifadə edir. Səngərə soxularaq silahı ilə düşməni məhv edir. Əlbəyaxa hallarda əsgər süngü bıçaqdan, piyada belindən ,silahın qundağından, əlbəyaxa fəndlərindən istifadə edir. Mina sahələrini dəf edərəkən keçidlərdən qaçaraq keçərək döyüş nizamı almaq lazımdır. Keçid yerində ləngimək və toplaşmaq olmaz . Həmlədən sonra ,əsgər PDM, ZTR və tankın arxasınca irəliləyir.

Hücuma hazırlaşmaq qaydası

Əsgər hücuma hazırlaşarkən:

- silahının saz olmasını bir daha yoxlayır və onu döyüşə hazırlayır;
- döyüş sursatının lazımi qədər olduğunu yoxlayır;
- fərdi mühafizə vasitələrinin sazlığını yoxlayır;
- səngərdən rahat çıxmaq üçün onun ön divarında oyuq açır.

Gecə hücumuna hazırlaşarkən:

- gecə vaxtı istiqaməti bəlli edəcək yerli əşyaları yadında saxlayır;
- gecə nişangahı olan əsgərlər onların da saz vəziyyətdə olmasını yoxlayır;
- güllələri maqazinlərə bir izburaxan, iki adi güllə olmaqla doldurur.

● Müdafiədə əsgərin hərəkəti

Müdafiədə əsgər manqanın heyətində fəaliyyət göstərir. Döyüş tapşırığı alandan sonra aşağıdakıları aydınlaşdırır: düşmənin tərkiblərini, onun hücumunun ehtimal olunan vaxtını və istiqamətini, manqanın və özünün vəzifələrini, atəş sektorunu, yerdəki və havadakı hədəfləri və onlara atəş açmaq qaydasını, xəbərdarlıq siqnallarını və s.

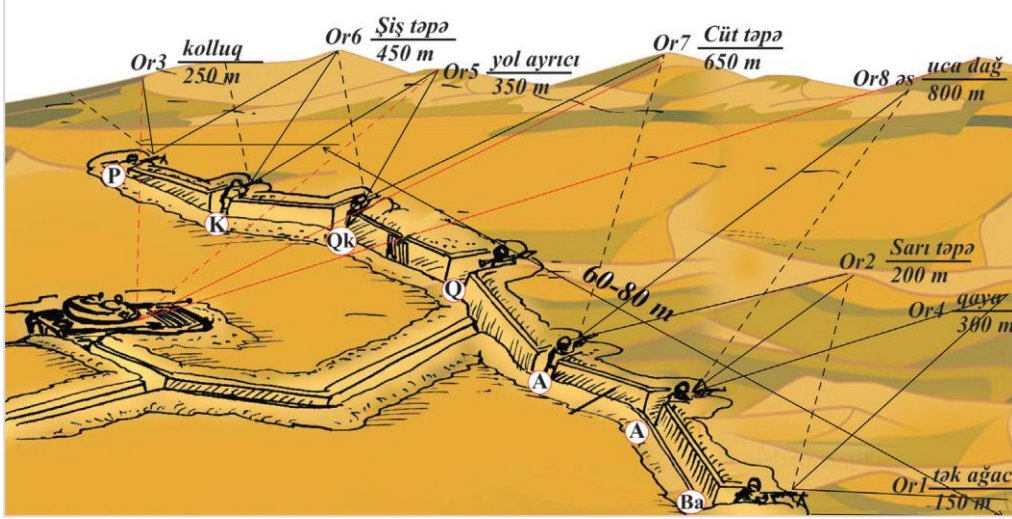
Döyüş tapşırığını alan əsgər və onu aydınlaşdırdıqdan sonra göstərilən döyüş mövqeyində yerləşir. Döyüş mövqeyi lazımi istiqamətdə yaxşı müşahidə aparmağa və atışmaya imkan verməlidir. Avtomatdan atəş açmaq üçün səngər kiçik piyada beli vasitəsilə qazılır. Səngər 60 sm enində, 170 sm uzunluğunda, 30

Şəkil 2.16. Uzanaraq avtomatdan atəş açmaq üçün səngər qazmaq ardıcılığı

sm dərinliyində olmalıdır. Sipər 60 sm enində 30 sm hündürlüyündə olmalıdır. Səngər maksimal şəkildə ərazinin fonuna uyğun maskalanmalıdır (Şəkil2.16).

Əsgər səngər qazmaq üçün əl yer seçməlidir ki, düşməni uzaq məsafədən müşahidə edə və ona təsirli atəş açsın. Səngər düşməne cinah atəşinin aparılmasını təmin etməlidir.

Müdafiədə əsgər igid, iradəli, mənəvi-psixoloji cəhətdən dayanıqlı, cəsur və mərd olmalıdır. Müdafiənin dərinliklərinə soxulmuş düşməni silah süngü bıçaqla məhv etməlidir. Əlbəyaxa döyüşlərdə mətin olmalıdır. Komandirlərinin əmri olmadan öz mövqeyini döyüş zamanı tərk etməməlidir.

• Atəş hazırlığı

Atəş hazırlığı hərbi qulluqçuya öz ştat silahını tətbiq etməklə düşmənin müxtəlif hədəflərini məhv etməyi öyrətmə məqsədilə keçirilir. Atəş hazırlığında silahın material hissələrinin, atışın əsas üsul və qaydalarının, əlqumbaraatanlarının atılmasının üsul və qaydalarının, hədəflərin, kəşfiyyətinin aparılmasının və onlara qədər olan məsafənin müəyyən edilməsinin, eyni zamanda atəşin aparılmasının və onlara qədər olan məsafənin müəyyən edilməsinin eyni zamanda atəşin aparılmasının öyrədilməsi nəzərdə tutulur (Şəkil2.18).

Atışın əsasları atış zaman baş verən prosesləri başa düşmək, atışın üsul və qaydalarını mənimsəmək üçün zəruri olan nəzəri bilikləri özündə birləşdirir.

Atışın qaydalarına – atışa hazırlıq və atışın aparılması daxildir. İstənilən şəraitdə minimum döyüş sursatı sərfi ilə atəş tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün bu müddəaları və tövsiyələri bilmək lazımdır.

Atəş – barıt atımının alışması zamanı yaranan barıt qazlarının enerjisinin təsiri ilə güllənin lülə kanalının tutulmasına deyilir.

Atışın mahiyyəti – Atəş barıt atımının alışması zamanı

yaranan barıt qazının təsiri nəticəsində güllənin atılmasına deyilir. O, bir anda (0,001 – 0,06 saniyə

Şəkil 2.17. Motoatıcı manqanın mövqeyi

Şəkil 2.18. Atəş hazırlığı

ərzində) baş verir. Patronun pistonuna vurucu milin zərbəsi nəticəsində yaranan alov barıt atımını alışdırır; bu zaman xeyli miqdarda qızmar barıt qazları yaranır, onlar həcmcə genişlənərək yüksək təzyiç yaradır və bu təzyiç hər tərəfə eyni dərəcədə təsir göstərir.

- **Kalaşnikov avtomatı**

Kalaşnikov avtomatı-AK-47 — avtomatik rejimli döyüş silahı dünyada ən geniş yayılmış odlu silahdır. Həm tək, həm də avtomatik rejimdə ardıcıl atəşəçma qabiliyyətinə malikdir. Yüksək etibarlılığı və sadə qulluq olunması ilə fərqlənir. 5.45 mm Kalaşnikov avtomatı (AK-74) fərdi silah olub, düşmənin canlı qüvvəsini məhv etmək və atəş vasitələrini susdurmaq üçün təyin olunmuşdur(Şəkil2.19).

Şəkil 2.19. Kalaşnikov avtomatının ümumi görünüşü

Gecə vaxtı təbii işıqlandırma şəraitində atəş aparmaq üçün isə şərti adlarının axırında “H” hərfi olan (AKH, AK74H, РПК74H və s.) avtomatların və əl pulemyotlarının üzərində müxtəlif növ (НСП-2, НСПУ və s. Tipli) gecə atış nişanları qurulur(Şəkil2.20).

Şəkil 2.20. Kalaşnikov avtomatının müxtəlif modifikasiyaları

7,62 mm-lik və 5,45 mm-lik Kalaşnikov avtomatlarının və əl pulemyotlarının avtomatik iş prinsipi barıt qazının enerjisinin hesabına baş verir. Bu növ silahlarda atıcı yalnız silahı hədəfə tuşlayır və tətii çəkir. Avtomatik atəş, tətik sıxılı vəziyyətdə qalana qədər və maqazində (patron lentində) patronlar qurtarana qədər davam edir.

7,62 mm-lik Kalaşnikov avtomatları AK 1949-cu ildə, AKM isə 1959-cu ildə Sovet dönəmində silahlanmaya qəbul olunmuşdur.

Şəkil 2. 21. Avtomatın ümumi quruluşu

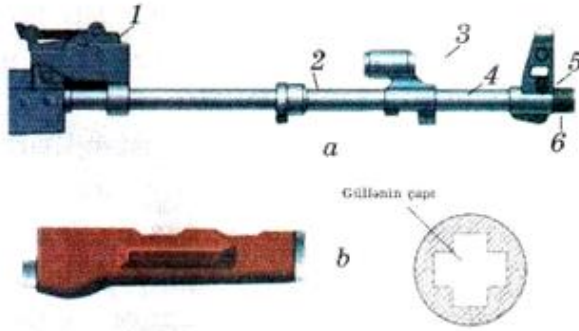
1 - lülə, lülə qutusu, nişangah mexanizmi və qundaqla birlikdə; 2 - lülə qutusunun qapağı; 3 - süngü-bıçaq; 4 - qaytarıcı mexanizm; 5 - çaxmaq çərçivəsi qaz porşeni ilə birlikdə; 6 - qaz borucuğu; 7 - çaxmaq; 8 - lülə yatağı; 9 - daraq; 10 - buraxıcı-zərbə mexanizmi

Kalaşnikov avtomatının hissə və mexanizmlərinin atəş zamanı gördüyü iş ötürülən barıt qazlarının enerjisinin istifadəsinə əsaslanır. Atəş zamanı barıt qazlarının bir hissəsi güllənin ardınca hərəkət edərək, lülə divarındakı dəlikdən qaz borucuğuna keçərək qaz porşeninə təzyiq göstərir və çaxmaq çərçivəsini qaz porşeni ilə birlikdə geriye itələyir. Çaxmaq çərçivəsi geri çəkilərkən çaxmaq sıxılaraq gilizi çölə atır.

- **Avtomatın hissə və mexanizmlərinin təyinatı və quruluşu**

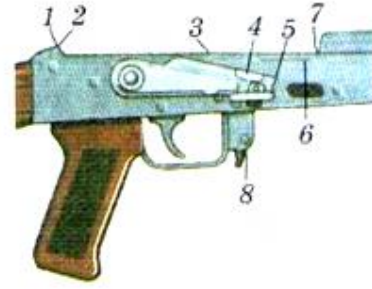
Lülə güllənin uçuşunu istiqamətləndirmək üçündür. Lülənin daxili səthində soldan, yuxarı və sağa tərəfə burulan dörd yivli kanal vardır. Yivlər gülləyə fırlanma hərəkəti vermək üçündür. Yivlər arasındakı məsafə ara sahələr, qarşı-qarşıya yerləşən iki sahə arasındakı məsafə isə lülənin kalibri adlanır.

Lülənin arxa hissəsi hamar və giliz formalıdır. Lülənin bu hissəsi xəzinə adlanır. Xəzinədən lülənin yivli hissəsinə giriş yeri güllənin giriş adlanır.

Şək.2.20 Lülə: a-ümumi görünüşü;
b-xəzinə hissəsinin uzununa
kəsiyi;

1 - nişangah çərçivəsi; 2 - birləşdirici
mufta; 3 - qaz kamerası; 4 - qazkeçirən
deşik; 5 - arpacığın oturacağı; 6 - yiv

Şək.2.21. Lülə qutusu:

1-eninə oyuq; 2-uzununa
oyuq; 3-büküklər; 4-yönəldici
çixıntı; 5-buğum; 6-əksedici
(qaytarıcı) çixıntı; 7-kəsik-
lər; 8-darağın rəzəsi

Lülə qutusu avtomatın hissə və mexanizmlərini birləşdirmək, lülə kanalının çaxmaqla bağlantısını təmin etmək və çaxmağa kilidləmək üçündür.

Lülə qutusunun qapağı – lülə qutusunda yerləşdirilmiş hissə və mexanizmləri çirkəndirmədən qorumaq üçündür.

Şək.2.22 Lülə qutusunun
qapağı:

1-deşik; 2-bərklik qabırğala-
rı; 3-pilləli kəsiklər

Şək.2.23.Çaxmaq çərçivəsi qaz porşeni
ilə birlikdə:

1-çaxmaq üçün kanal; 2-qoruyucu çixıntı;
3-avtomatik buraxıcı qolunu aşağıya hərəkət
etdirmək üçün çixıntı; 4-lülə qutusunu qatla-
maq üçün oyuq; 5-dəstək; 6-əksedici çixıntı
üçün oyuq; 7-fiqurlu kəsik; 8-qaz porşeni

Qundaq və tapança dəstəyi avtomatdan rahat atəş açmağı təmin edir.

Çaxmaq çərçivəsi qaz porşeni ilə birlikdə çaxmağı və buraxıcı zərbə mexanizmini hərəkətə gətirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

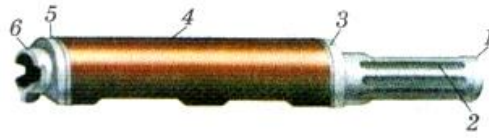
Çaxmaq patronu xəzinəyə ötürmək, lülə kanalını bağlamaq, kapsulu vurub atəş açmaq və xəzinədən gilizi kənarlaşdırmaq üçündür.

Qaytarıcı mexanizm çaxmağı çaxmaq çərçivəsi ilə birlikdə irəliyə qaytarmaq üçündür (Şəkil2.24).

Şək.2.24. Qaytarıcı mexanizm

Qaz borucuğu lülə üstlüyü ilə birlikdə qaz porşeninə hərəkətini yönəltmək, atəş vaxtı əlləri yanmaqdan qorumaq üçündür(Şəkil2.25).

Şək.2.25. Qaz borucuğu lülə üstlüyü ilə birlikdə:

1-qaz borucuğu; 2-qaz porşeni üçün yönəldici qabırğa; 3-birləşdirici ön mufta; 4-lülə üstlüyü; 5-birləşdirici arxa mufta; 6-çixıntı

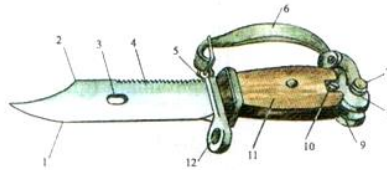
Tətik çaxmaq dabanını döyüş ayağında saxlamaq və ondan çıxarmaq üçündür.

Daraq və yaxud sandıqça patronları yerləşdirmək və onları lülə qutusuna ötürmək üçün nəzərdə tutulmuşdur(Şəkil2.26).

Şəkil 2.26. Daraq; 1-gövdə, 2- daraq, 3-stopor lövhəciyi, 4-yay, 5- verici, 6-dayaq çıxıntısı, 7- qarmaq

Süngü-bıçaq avtomata həmləyə keçməzdən əvvəl bərkidilir və düşməni əlbəyaxa döyüşdə məhv etmək üçündür. Bundan əlavə süngü-bıçaqdan adi bıçaq, mişar, mətil maneələri kəsmək üçün qayçı kimi də istifadə olunur(Şəkil2.27).

Şək.2.27. Süngü-bıçaq:

1-tiyə; 2-kəsici tin; 3-deşik; 4-mişar; 5-qarmaq; 6-qayıq; 7-rəzə; 8-qoruyucu çıxıntı; 9-uzununa oyuq; 10-ucluğu vinti; 11-dəstək; 12-halqa

• **Avtomatın natamam sökülməsi və yığılması**

Avtomatın sökülməsi stolun üstündə və yaxud təmiz döşmə üzərində aparılır. Hissə və mexanizmlər, sökülmə ardıcılığı üzrə aparılır və yerləşdirilir. Avtomat tam və natamam şəkildə sökülə bilər. Avtomatın natamam sökülməsi darağın çıxarılmasından və güllənin avtomatda olub olmasının yoxlanılmasından başlanır(Şəkil2.28). Bunun amastomat sökülməsi və yığılmyatağından tutaraq, sağ əllə daraqdan tutub baş barmaqda darağın rəzəsini basmaq, darağın aşağı hissəsini bir qədər irəli verməklə onu avtomatdan ayırmaq

Şəkil2.28. Darağın çıxarılması

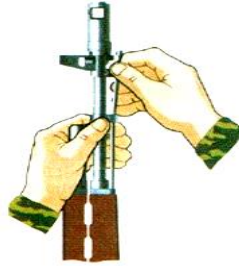
lazımdır. Sonra xəzinədə patronun olmadığını yoxlamaq üçün, keçiricini aşağı salaraq çaxmaq çırxivəsinin dəstəyini geriyyə çikərək, xəzinəni nəzərdən keçirmək və tətii basaraq yoxlama atəii etmək lazımdır(Şəkil 2.29).

Avtomatın ləvazimat penalının çıxarılması. Sağ əlin baş barmağı ilə qundaqdakı yuvanı qapağını basaraq, yayın təsiri ilə ləvazimat penalının yuvadan çıxmasına nail olunur. Sonra penalı açaraq oradan silgəci, fırçanı, taxmağı və sancağı çıxarmaq lazımdır.

Sünbənin çıxarılması. Sünbənin ucunu lülədən elə aralamaq lazımdır ki, onun başlığı, arpacığın oturacağındakı dayağın altından çıxsın. Sonra sünbəni yuxarı çəkib çıxarmaq lazımdır (Şəkil2.30).

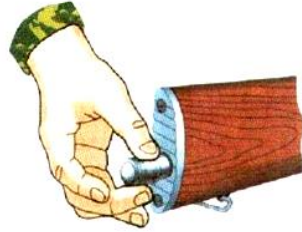

Şəkil 2.29. Penalın qundaqdakı yuvaya yerləşdirilməsi

Şəkil 2.30. Sünbənin çıxarılması

Lülə qutusu qapağının çıxarılması. Sol əllə qundağın boynundan tutub baş barmaqla qaytarıcı mexanizmin yönəldici milinin çıxıntısını basaraq, sağ əllə lülə qutusu qapağının arxa hissəsini yuxarı qaldıraraq qapağı çıxarmaq lazımdır(Şəkil2.31).

Şəkil 2.31. Lülə qutusu qapağının çıxarılması

Qaytarıcı mexanizmin çıxarılması. Sol əllə qundağın boynundan tutaraq, sağ əllə qaytarıcı mexanizmin yönəldici milini, onun dabanı lülə qutusunun uzununa oyuğundan çıxanadək irəli verməklə çıxarılır(Şəkil2.32).

Şəkil 2.32. Qaytarıcı mexanizmin çıxarılması

Çaxmaq çərçivəsinin çaxmaqla birlikdə çıxarılması. Avtomatı sol əldə saxlamaqla, sağ əllə çaxmaq çərçivəsinə sonadək geriyyə çəkmək, onu çaxmaqla birlikdə yuxarı qaldıraraq lülə qutusundan çıxarmaq lazımdır(Şəkil2.33).

Şəkil 2.33. Çaxmaq çərçivəsinin çaxmaqla birlikdə çıxarılması

Çaxmağın çaxmaq çərçivəsindən ayrılması. Çaxmaq çərçivəsinə sol əldə, çaxmaq üst tərəfdə olmaqla saxlamaq, sağ əllə çaxmağı geriyyə çəkmək və onu elə çevirmək lazımdır ki, çaxmağın yönəldici çıxıntısı çaxmaq çərçivəsinin fiqurlu kəşiyindən çıxsın. Sonra çaxmağı irəliyə verib çərçivədən ayırmaq lazımdır(Şəkil2.34).

Şəkil 2.34. Çaxmağın çıxmaq çərçivəsindən ayrılması

Qaz borucuğunun lülə üstlüyü ilə birlikdə çıxarılması. Avtomatı sol əldə saxlamaqla sağ əllə ləvazimat penalinin düzbucaqlı deşiyinə qaz borucuğu ucluğunun axıntısına geydirmək, ilə birlikdə borucuğun ucluğunu şaquli vəziyyət alanadək irəliyə vermək və qaz borucuğunu qaz kamerasının gen borusundan çıxartmaq lazımdır. Avtomatın yığılması əks ardıcılıqla yerinə yetirilir(Şəkil2.35).

Şəkil 2.35. Qaz borucuğunun lülə üstlüyünün çıxarılması

- **Patronun quruluşu**

Döyüş patronu güllədən, gilizdən, barıt atımından və kapsuldan (pistondan) ibarətdir (Şəkil2.36.). 1943-cü il növlü patronların adı və xüsusi məqsədli – izburaxan və zirehdələn-yandırıcı güllələri olur. (Şəkil2.37.). Xüsusi məqsədli güllələrin ucu fərqləndirici rəngə malikdir. Güllənin növləri: adi güllə - düşmənin açıqda və güllə deşə bilən maneələr arxasında yerləşən canlı qüvvəsini məhv etmək üçün; izburaxan güllə- düşmənin canlı qüvvəsini məhv etmək, eləcə də atəşi dəqiqləşdirmək və hədəfi göstərmək üçün; zirehdələn-yandırıcı güllə - düşmənin maye yanacaq anbarlarını alışıdırmaq və yüngül

zirehli örtüklər arxasındakı canlı qüvvələrini 300 m-dək məsafədə məhv etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Adı güllə qılafdan, polad özəkdən və qurğuşun örtükdən, izburaxan güllə qılafdan, qurğuşun özəkdən, izburaxıcı maddədən və bu maddə yerləşən stəkandan, zirehdələn-yandırıcı güllə isə qılafdan, ucluqdan, polad özəkdən, qurğuşun örtükdən, qurğuşun diblikdən və yandırıcı maddədən ibarət olur.

Giliz- patronun bütün hissələrini birləşdirmək, barıt atımını kənar təsirlərdən qorumaq və barıt qazının çıxmaq tərəfə yönəlməsinin qarşısını almaq üçündür. Giliz gövdədən, ağız və dib hissələrdən ibarətdir.

Barıt atımı – gülləyə hərəkət qüvvəsi vermək üçündür. O, pirosilin barıtından ibarətdir.

Kapsul – barıt atımını alışdırmaq üçündür. O, bürünc qalpaqdan, xüsusi vurucu tərkibdən və folqa dairəciyindən ibarətdir.

- **Avtomatın iş prinsipi və atəşin mahiyyəti haqqında məlumatdır**

Atəşin mahiyyəti – Atəş barıt qazlarının alışması zamanı yaranan barıt qazının təsiri nəticəsində güllənin (mərminin) lülə kanalından atılmasına deyilir. Atəş anı olaraq 0,001-0,06 san ərzində baş verir. Vurucu milin patronun pistonuna zərbəsi nəticəsində barıt atımı alışır. Bu zaman qızmar barıt qazları yaranır və həcmcə genişlənərək yüksək təzyiqliq yaradır. Qazların təzyiqli nəticəsində güllə patron gilizinin ağız hissəsindən ayrılıb lülə kanalının yivlərinə keçərək fırlanma hərəkəti alır. Qazların ən yüksək təzyiqli, güllə 4-6 sm məsafə irəli hərəkət edəndən sonra yaranır. Güllə lülə kanalından fasilə ilə artan sürətlə hərəkət edərək lülə kanalını tərk edir. Gülləni müşayiət edən qazlar hava ilə qarşılaşdırdıqda alov və zərbə dalğası törədir ki, bu da atəş zamanı səsə səbəb olur.

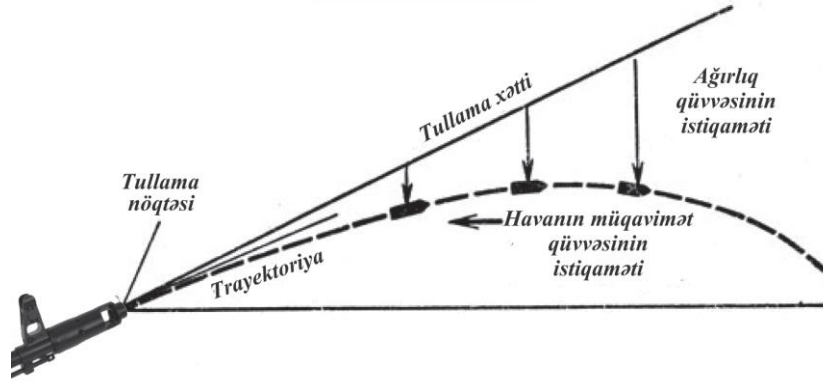

Şəkil 2.38. Avtomatın iş prinsipi

Güllənin başlanğıc sürəti onun lülə kanalından axdığı andakı hərəkət sürətidir. Güllənin başlanğıc sürəti silahın döyüş xassələrinin ən əsas göstəricilərindən biridir. Başlanğıc sürətinin artması güllənin uçuş məsafələrini, onun deşici və zədələyici təsirini artırır, onun uçuşuna kənar təsirlərin (külək, yağış və s.) azalmasına səbəb olur.

Silahın təpməsi. Lülə kanalında qazların təzyiqli hər tərəfə eyni qüvvə ilə təsir göstərdiyi üçün bu təzyiqli atəş zamanı nəinki gülləni irəli atır, həm də silahı geri atır. Atəş zamanı silahın arxaya hərəkəti silahın təpməsi adlanır. Atıcı silahların təpməsi atıcının çiyinə, əlinə zərbə kimi özünü biruzə verir. Təpmənin təsiri arxaya hərəkət zamanı silahın malik olduğu sürət və enerji kəmiyyətləri ilə xarakterizə olunur.

Barıt qazlarının təzyiq qüvvəsi və təpmanın müqavimət qüvvəsi bir düz xətt üzrə yerləşmir və əks istiqamətlərə yönəlir. Bütün bunlar silahın lülə hissəsinin yuxarıya qalxmasına və lülənin vibrasiyasına səbəb olur. Atəşin nəticələrinə silahın təpmasının təsirini azaltmaq üçün atəş qaydalarına riayət olunmasından çox asılıdır.

Şəkil 2.39. Güllənin başlanğıc sürəti

Trayektoriyanın yaranması – Atəş anı avtomatın lüləsi qalxma bucağından asılı olaraq müəyyən vəziyyət alır. Güllənin havada uçuşu lülə kanalı oxunun davamı olan düz xətlə başlayır. Bu düz xətt **tullanma nöqtəsi** adlanır. Güllənin havada uçuşu zamanı gülləyə iki qüvvə : ağırlıq qüvvəsi və havanın müqavimət qüvvəsi təsir edir. Bu qüvvələrin təsiri nəticəsində güllə uçuşu tullanma xəttindən aşağıda yerləşən əyri xətt üzrə davam edir.

Güllənin ağırlıq mərkəzinin havada çəkdiyi xətt trayektoriya adlanır.

Güllənin deşici və öldürücü təsiri güllənin müəyyən sıxlığa və qalınlığa malik səddin (sığınacağı) deşməsidir (Şəkil2.40).

Şəkil 2.40. Trayektoriya

Güllənin öldürücü təsiri – güllənin canlı orqanizmi sıradan çıxarmasıdır. İnsanın həyat əhəmiyyətli orqanlarını sıradan çıxarmaq üçün 8 kq/ m (78,5 Coul) kinetik enerji tələb olunur.

Güllənin öldürücü və deşici təsiri güllənin kütləsindən, formasından və hədəflə qarşılaşdıqda malik olduğu sürətdən asılıdır.

Örtülü, ölü və zədələnmə sahələri – Güllənin keçməyən örtüyünün yuxarı hissəsindən güllənin dəymə nöqtəsinə qədər örtük arxasında qalan sahəyə örtülü sahə deyilir. Örtük nə qədər hündür və trayektoriya nə dərəcədə maildirsə örtülü sahə bir o qədər uzun olur.

Mindəbir düsturu – Hədəfə qədərki məsafə adətən gözəyari şəkildə və yaxud bucaq qiyməti ilə müəyyənləşdirilir.

Əgər hədəfin ölçüləri (hündürlüyü, eni, uzunluğunu) məlumdursa, ona qədər olan məsafəni onun bucaq qiymətinə görə mindəbir düsturu üzrə müəyyən etmək mümkündür.

$$D = \frac{VXI000}{U}$$

Burada : D- hədəfə qədər məsafə :V- hədəfin hər hansı ölçüsü : U – hədəfin bucaq ölçüsüdür.

Mindəbir – radiusu 1/1000 və çevrənin 1/6000 qismətindəki qövsə söykənən mərkəzi bucağa bərabər bucaq vahididir.

- Snayper tüfəngləri “Mübariz” snayper tüfəngi . Taktiki-TeXniki xüsusiyyətləri

Şəkil 2.41. “Mübariz” snayper tüfəngi

Azərbaycan MSN-nin “Telemexanika” zavodunun mühəndislərinin hazırladığı 12.7 mm-lik snayper tüfəngi 2013-cü ilin əvvəllərində orduda silahlanmaya qəbul edilib. Sınaqlar zamanı milli silahımız üzərində xeyli təkmilləşdirmələr aparılıb. “İstiqlal” snayper tüfəngi ailəsindən olan yeni tüfəng, silahlanmaya Azərbaycanın Milli qəhrəmanı Mübariz İbrahimovun şərəfinə “Mübariz” adı ilə qəbul edilib. ST -12,7 “Mübariz” - 12,7 mm-lik iri çaplı yarımavtomat snayper tüfəngidir. “Mübariz” uzaq məsafələrə dəqiq atəş aparmaq üçün nəzərdə tutulmuş atıcı silahdır.

12.7x108 mm-lik patronlardan atəş açan “Mübariz” tüfəngi müxtəlif istismar şəraitində - havanın 93-97% nisbi rütubətliliyində, -50 dərəcədən +50 dərəcə temperatura qədər effektiv istifadə oluna bilər. Yağış, toz və qar şəraitində etibarlı işləyir. O, vacib düşmən hədəflərinə tək-tək və dəqiq atəşin açılması üçün nəzərdə tutulub. Tüfəngin hədəfə tuşlanması optik və mexaniki nişangahlarla yerinə yetirilir. “Mübariz” snayper tüfəngi yerli müəssisədə hazırlanmış daha müasir optik nişangahla və ya Aselsan Pyton termal görüntüləmə nişangahı ilə təchiz olunur (Şəkil2.41, 2.42).

Şəkil2.42. “Mübariz” snayper tüfəngi

Taktiki-TeXniki xüsusiyyətləri:

Sursat - 12,7x108 mm

Çapı - 12,7 mm

Atəş tezliyi - 15 atəş/ dəq

Başlangıç surət B-32 - 845m/san

Silahın uzunluğu - 1700mm

Lülənin uzunluğu - 1100mm

Hədəf məsafəsi - 2000mm
Sursat sandığı - 7 ədəd
Çəkisi - 16 kq
İş prinsipi -yarım avtomat

Snayper tüfəngi aşağıda göstərilən döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulub:

- Yüngül zirehli hədəflərlə (zirehli transportyor, piyadaların döyüş maşını və s.), pilotlu və pilotsuz uçuş aparatları ilə mübarizə aparmaq;
- 2000 m-ə qədər məsafələrdə yüngül sığınacaqlar arxasında qorunan, qısa müddətdə görünən, hərəkət edən və etməyən, açıq və maskalanmış hədəfləri məhv etmək;
- Mühəndis sursatlarını təhlükəsiz məsafədən məhv etmək;
- Döyüş, nəqliyyat, rabitə, kəşfiyyat, idarəetmə, kəşfiyyat vasitələrini, radiolokator və peyk rabitə sistemlərinin antenalarını, raket və artilleriya qurğularını, tankların xarici avadanlığını sıradan çıxarmaq;
- Sərhədlərə nəzarət etmək və su hövzəsi sahillərini kiçik gəmilərdən qorumaq.

Silahdan 12,7x108 mm-lik çaplı snayper, zirehdələn-yandırıcı (B-32 və BS), zirehdələn-yandırıcı-izburaxan (BZT-44) və adi yandırıcı gülləli (MDZ) patronlarla atəş açılır. 12.7x108 mm-lik "Mübariz" snayper tüfəngi Dağlıq Qarabağ və cəbhə rayonlarında Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən uğurla istifadə olunur.

- **İstiqlal (snayper tüfəngi)**

Şəkil 2.43. İstiqlal tüfəngi

İstiqlal (İST-14,5 Anti-Material Rifle) — Azərbaycan istehsalı olub, əllə doldurulan və uzununa çəkilən çaxmaqlı sxem əsasında hazırlanmış irikalibrli snayper tüfəngidir. Uzaq məsafədən hədəfi dəqiqliklə vurma qabiliyyətinə malikdir. Bu silahın əsas təyinatı düşmənin texniki və material vasitələrinin orta və uzaq məsafədən vurulmasıdır(Şəkil2.43).

- **Tarixi**

2008-ci ilin noyabr ayında Pakistanın Karaçi şəhərində keçirilən "IDEAS-2008" hərbi sərgisində nümayiş etdirilən "İstiqlal" sərgiyə qatılan bəzi dövlətlərin, o cümlədən Pakistan Silahlı Qüvvələrinin nümayəndələrinin marağına səbəb olub.

"İstiqlal" snayper tüfəngi Azərbaycan Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin (MSN) İstanbulda keçirilən IX Beynəlxalq Müdafiə Sərgisində (İDEF) nümayiş etdirilib. Məlumatlara görə, Azərbaycanın stendində diqqəti daha çox İST-14,5 Anti-Material Rifle (İstiqlal) adlı snayper tüfəngi çəkib.

Türkiyənin bu snayper tüfənginə marağı böyükdür. Türkiyə Milli Müdafiə Nazirliyinin növbəti illərdən «İstiqlal»ın Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin inventarına daxil ediləcəyini planlaşdırıb. Hazırda "İstiqlal" snayper tüfənginin yeni versiyası hazırlanır.

Şəkil 2.44. İstiqlal tüfənginin xüsusiyyətləri

Taktiki-texniki xüsusiyyətləri. Yerli mütəxəssislər tərəfindən hazırlanan "İstiqlal" snayperi MDB və NATO ölkələrində istehsal olunan analoqlarını öz göstəricilərinə görə geridə qoyur. Çəkisi 54 kiloqram olan bu snayper tüfəng çox ağır olmasına baxmayaraq, dəzgah üzərində tətbiq olunur.

Bu silahın optik nişangahı özəlliyi ilə analoqlarından fərqlənir. Hədəfi məhv etmə məsafəsi 3 min metr olan "İstiqlal" -50 və + 50 dərəcə temperaturlarda belə rahat istifadə oluna bilər. Darağın tutumu 5 patron və dolu darağın çəkisi 2kq-dır. 2 min metr məsafədə dəqiq vuruş və beton hasarı dəlib keçmə qabiliyyətinə malikdir. Həmçinin zireh deşən və yandıran patronları da bu tüfəng üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kalibri 14.5 mm dir. Yağmur, palçıq, qar və toz təsirinə davamlı snayper tüfəngini iki hissəyə ayırmaqla çantada daşımaq mümkündür(Şəkil2.44)..

İstifadə olunan yerlər. Bu silah Azərbaycanın cəbhə bölgələrində istifadə olunur. Azərbaycan ordusunun snayperləri atəşkəs rejimini pozan erməni əsgərlərini cavab atəşi ilə susduracaq. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin snayperləri çox dəqiq işləyir və düşməni saatlarla müşahidə edib vurmaq qabiliyyətinə malikdir.

- **Yalquzaq (snayper tüfəngi)**

Yalquzaq (snayper tüfəngi) MSN mühəndisləri tərəfindən yaradılmışdır. Bu yüngül çəkili snayper tüfəngi barədə məlumatı ictimaiyyətə 2012-ci ilin dekabr ayında nazir Yavər Camalov açıqlayıb. Snayper tüfəngi 2012-ci il, dekabrın 17-də dövlət başçısına təqdim olunub(Şəkil2.45).

Şəkil 2.45. "Yalquzaq" snayper tüfəngi

“Yalquzaq”ın atış məsafəsi 1000 metr, darağının tutumu 10 patron, çəkisi isə 7.1 kq-dır. “Yalquzaq” snayper tüfəngində atəş zamanı nişanalma əməliyyatını rahatlaşdırmaq üçün yığılan qundağın konstruksiyasında qalxma hündürlüyü nizamlanan yanaq və yuxarı-aşağı hərəkət edən arxalıq nəzərdə tutulub.

Şəkil 2.46. Silahın ön hissəsində ikiayağı və qundaq altında isə qatlanan dayaq

Qundaq hissə və yanaq atıcının bədən ölçülərinə uyğun tənzimlənir. Bundan başqa, “Yalquzaq”da qundaq yürüş vəziyyətində sola doğru qatlanır. Müqayisə üçün bildirək ki, qeyd olunan tətbiq öz sinfində tanınmış Türkiyə istehsalı olan JNG-90 “Bora-12” snayper tüfəngində mövcud deyil.

Hərbçilərin sözlərinə görə, “Yalquzaq” bu və digər xarakteristikalarına görə, həm “Bora-12”, həm də CAR-ın “Truvelo” şirkətinin CMS-7.62 snayper tüfənglərini üstələyir. Qundağın qatlanması öz növbəsində həm silahın daşınmasını asanlaşdırır, həm də sola qatlanma döyüşçülərə tüfəngdən qundaq yığılmış vəziyyətdə belə atışlar həyata keçirmək imkanı qazandırır.

Mütəxəssislərin fikrincə, bəzi istehsalçılar hərəkətdə olarkən, yaxud paraşütlə tullanma zamanı çaxmağın düşməsinə düşünərək, snayper tüfənglərində qundağın sağa yığılmasını tətbiq edirlər. Bu da qundaq qatlanılmış halda atəş açmağa maneçilik yaradır. “Yalquzaq”da çaxmağın zərbədən yerindən çıxıb düşmə imkanı yoxdur və bu səbəbdən silahda qundağın sola qatlanması prinsipi tətbiq olunur. Bütün bu göstəricilər nəzərə alınmaqla, daşınma rahatlığı və ergonomikası baxımından “Yalquzaq” xüsusi təyinatlılar və hava-desant qoşunları üçün ideal seçim hesab oluna bilər. Qeyd edək ki, snayper tüfənginin ümumi uzunluğu 1170 mm, lüləsinin uzunluğu isə 660 mm təşkil edir. Qundağı yığılmış vəziyyətdə isə silahın uzunluğu 950 mm olur. Teleskopik qundağın uzunluğu atıcının anatomiyasına uyğun olaraq 75 mm-dək tənzimlənir.

Silahın ön hissəsində ikiayağı və qundaq altında isə qatlanan dayaq tətbiq edilib ki, bu da atışlar zamanı yüksək dəqiqliyin təmin edilməsində rol oynayır. Atıcı ayaq üstə olduğu zaman ikiayağı yığmaqla silahdan atəş açmağa bilər. Sərt ayaqlar atış zamanı titrəmə yaratmır. Silahın tapança dəstəyi kompozit materialdan hazırlanıb və atıcının əlinə sabit oturması üçün işlənib. Silahda tətbiq olunan yeni texnologiya geriyyə təpmanın maksimum azaldılmasına gətirib çıxarıb ki, bu da operativ olaraq ikinci atəşin açılması zamanı atıcıya əlavə şans verir.

- **Draqunov snayper tüfəngi**

Draqunov snayper tüfəngi - Draqunovun 7.62 mm-lik snayper tüfəngi. Peyda olan, hərəkət edən, gizlənməmiş tək hədəfləri məhv etmək üçün hazırlanmışdır. Tüfəng snayperin ştat silahıdır. Qarabağ müharibəsində geniş istifadə olunmuşdur.

Şəkil 2.47. “Draqunov” snayper tüfəngi

Silahdan atəş açmaq üçün adi, trasser, zirehdeşən-yandırıcı və snayper güllələrindən istifadə olunur. Atəş tək-tək açılır. Optik nişangah gecə infraqırmızı obyektlərə və pis görünən hədəflərə atəş açmaq üçün nəzərdə tutulub. Bundan əlavə gündüz hədəfi məhv etmək üçün də istifadə olunur. Gecə infraqırmızı obyektlərin şüaları nişangaha düşərək yaşıl rəngli işıqlı ləkə kimi görünür ki, bununla da həmin obyektə dəqiq nişan almaq olur.

Maqazin – patronları yerləşdirmək və onları lülə qutusuna ötürmək üçün nəzərdə tutulmuş hissə.

Şəkil 2.48. Maqazin

Xarakteristikası

- Atəş uzaqlığı - 1300 m., açıq nişangahla 1200 m.
- Kalibr - 7.62.
- Güllənin öldürücü gücünü saxlaması - 3800 m.
- Çəkisi bıçaq, optik nişangah və doldurulmamış halda - 4.3 kq.
- Xəzinənin (maqazinin) tutumu - 10 ədəd.
- Hədəfin optik böyüdülməsi - 4 dəfə.

Dizaynı

Draqonov tüfəngi qaz-piston sisteminə malikdir. Maqazini 10 güllə saxlaya bilir. 7.62 mm ölçüsündə olan istənilən gülləni Draqonovda istifadə etmək mümkündür.

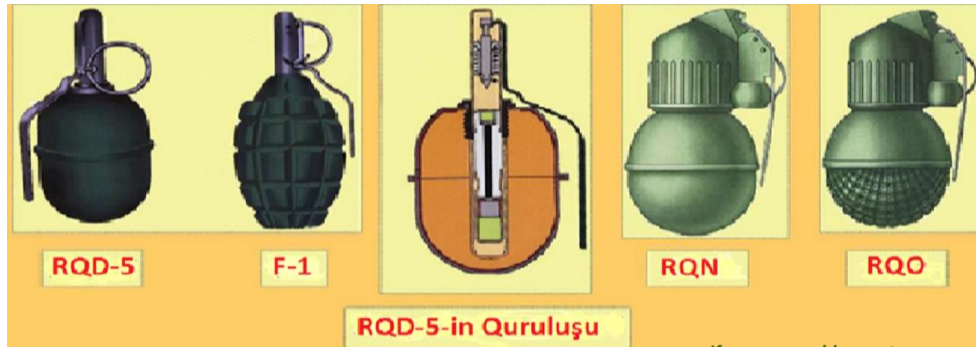

Şəkil 2.49. 7,62 mm-lik SVD tipli snayper tüfənginin əsas hissə və mexanizmləri:

1-mexaniki (açıq) nişangah, qundaq və lülə ilə lülə qutusu; 2- lülə qutusunun qapağı; 3- qaytarıcı mexanizm; 4- çaxçaq çərçivəsi; 5- çaxmaq; 6- tənzimləyici ilə qaz borusu, qaz porşeni və yayla itələyici; 7- lülə örtükləri (sağ və sol); 8- zərbə-tətik mexanizmi; 9- qoruyucu; 10- maqazin; 11- qundağın yanağı; 12- PSO-1 tipli optik snayper nişangahı; 13- süngü-bıçaq.

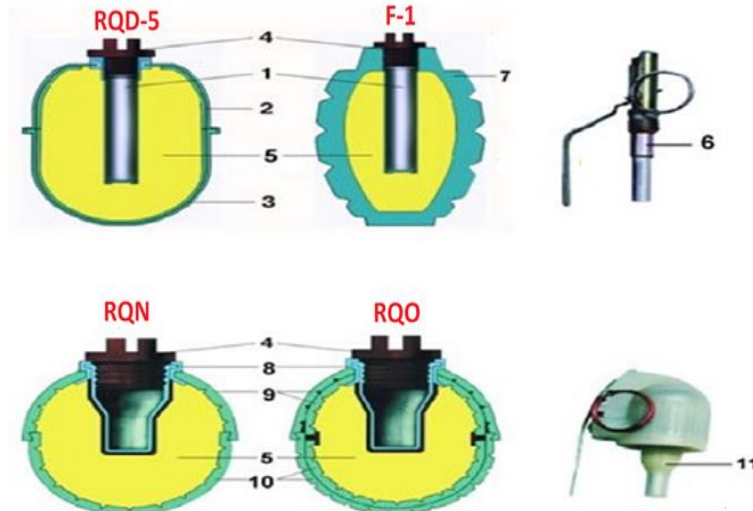
- **Qəlpələnən əl qumbaralarının təyinatı və taktiki-texniki göstəriciləri**

Qəlpələnən əl qumbaraları düşmənin canlı qüvvəsini məhv etmək üçün təyin olunmuşdur. Partlayış zamanı əmələ gələn qəlpələr böyük enerji hesabına kənara yayılaraq düşməni məhv edir. Qəlpələnən əl qumbaraları yaxın döyüş üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qəlpələrin yayılma məsafəsinə görə hücum və müdafiə qumbaraları olur. F-1 Qəlpələnən əl qumbarası, əsasən müdafiə döyüşlərində tətbiq edilir. F-1 qumbarasını ancaq səngərdən, tankdan, PDM-dən və ZTR-dən atırlar. O, gövdə, partladıcı atım və alışdırıcıdan ibarətdir. Qumbaranın gövdəsi çuqundandır, səthi eninə və uzununa şırımlanmışdır. Partlayış zamanı gövdə adətən bu şırımlar boyu qəlpələnir. Korpusun yuxarı tərəfində alışdırıcını qoyub bərkitmək üçün yivli yuva var. Qumbara saxlanan, daşınan və gəzdirilən zaman yuvanin bacası plastmas tıxacla burulub bağlanır.

Şəkil 2.50. RQD-5 əl qumbarası

RQD-5 Qəlpələnən əl qumbarası, əsasən hücum döyüşlərində tətbiq edilir. O, gövdə, partladıcı atım və alışdırıcıdan ibarətdir. Gövdə partladıcı atımın və alışdırıcı borucuğun yerləşdirilməsi üçündür. Gövdə yuxarı və aşağı hissələrdən ibarətdir, onların da xarici örtüyü və içliyi vardır. Gövdənin yuxarı hissəsinə manjet vasitəsilə alışdırıcının borucuğu birləşdirilir. Borucuq alışdırıcını qumbaraya birləşdirmək üçün və atımın gövdə kipliyini təmin etmək üçündür. B orucuğu çirklənmədən qorumaq üçün onun ağız hissəsi plastmas tıxacla burulub bağlanır. Partladıcı atım gövdəyə doldurulur və onu qəlpələrə parçalamaq üçündür.

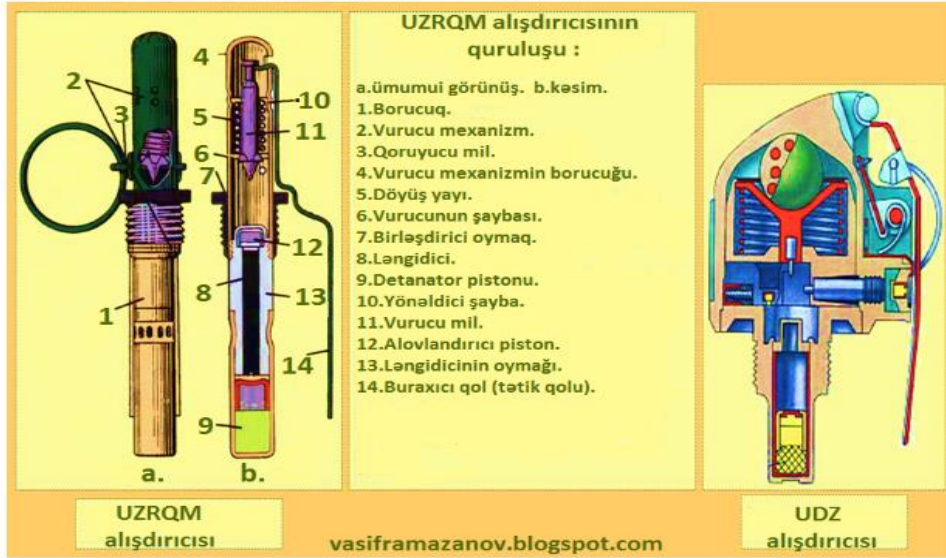
Şəkil 2.51. Əl qumbarasının quruluşu:

1–Plastmas qoruyucu tıxac; 2 –Alışdırıcı borucuq, manjetlə birgə ; 3 – Qalpaq; 4 – Partladıcı atım; 5 – diblik; 6 – UZRQM alışdırıcısı; 7 –Çuqun gövdə; 8 – manjet; 9 – Yuxarı içlik; 10 – Aşağı içlik; 11 –UDZ alışdırıcısı;

- **UZRQM Alışdırıcısı**

UZRQM alışdırıcısı partladıcı atımı partlatmaq üçündür. O, vurucu mexanizmdən və alışdırıcının özündən ibarətdir. Alışdırıcılar həmişə döyüş vəziyyətində olur. Onları sökmək və vurucu mexanizmin işini yoxlamaq qəti qadağandır.

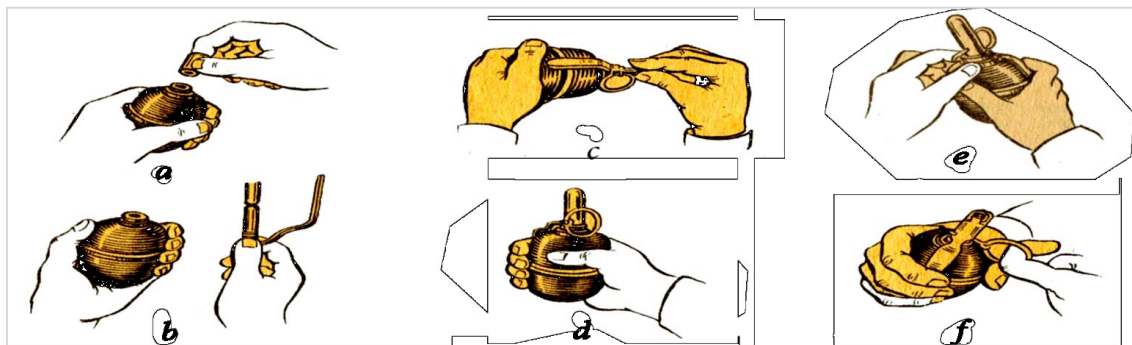
Vurucu mexanizm alışdırıcının alovlandırıcı pistonunu alovlandırmaq üçündür. Alışdırıcının özü qumbaranın partladıcı atımını partlatmaq üçündür.

Şəkil 2.52. UZRQM alışdırıcısının quruluşu

Qumbaraların taktiki-texniki göstəriciləri.				
Göstəricilərin adları	RQD-5	F-1	RQN	RQO
Qumbaranın çəkisi,q	310	600	310	530
Partladıcı atımın çəkisi,q	60	60	14	92
Qəlpələrin təsirli yayılma məsafəsi,m	25	200	10	20
Qumbaranın orta atış məsafəsi,m	40-50	35-45	40-50	35-45
Qumbaranın alışdırıcısı	UZRQM	UZRQM	UDZ	UDZ
Alışdırıcının ləngidicisinin işə düşmə vaxtı,san	3,2-4,2	3,2-4,2	3,2-4,2	3,2-4,2

Şəkil 2.53. Qumbaralarının taktiki-texniki göstəriciləri

Şəkil 2.54. Qumbaranın istifadə olunma qaydası: a- plastmas tıxacın açılması; b- partladıcının bağlanması; d- qumbaranın əldə tutulma qaydası; e- qoruyucu milin uclarının düzəldilməsi; f- qoruyucu milin çıxarılması

2.2.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- Məşğələ kollektiv, qrup, cütlərlə və fərdi şəkildə aparıla bilər. Qrupda ilk növbədə istiqamətverici suallar verilməklə motivasiya yaradılır. Tədqiqat sualları qoyulur. Tədqiqat zamanı tələbələr AK hissə və mexanizmlərinin quruluşu haqqında məlumatlar əldə edir. Avtomatın hissə və mexanizmlərinin iş prinsipi ilə tanış olur və bunları anlayır. Döyüş zamanı avtomatdan istifadə qaydalarında bu biliklərin əhəmiyyətini dərk edir. Fərdi şəkildə hər bir tələbə silahla davranma vərdişləri əldə edir.
- Tapşırıq standartlara, səviyyələrə və meyarlara görə aparılır. tapşırıq zamanı tələbənin fərdi keyfiyyətləri və xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Tapşırıq zamanı tələbələr:
 - hissə və mexanizmlərin təyinatı;
 - hissə və mexanizmlərin iş prinsipləri;
 - silahla davranış qaydaları;
 - təhlükəsizlik məsələləri kimi suallara və tapşırıqlara cavab verirlər.
- Anlayışların çıxarılması yolu ilə tələbələr mövzuya motivasiya edirlər. Fərdi və cütlərlə tədqiqat sualları ətrafında iş aparılır. Tədqiqatın aparılmasında tələbələr:
 - Natamam sökülmənin nə üçün və nə vaxt aparılmasını dərk edir;
 - Təhlükəsizlik qaydalarının əhəmiyyətini anlayır;
 - Hissə və mexanizmlərin sökülməsi üsullarını mənimsəyir;
 - Sökülmənin müddəti haqqında müzakirə aparır və mülahizələr söyləyirlər.
- Məşğələdə klaster, rezin diaqramı, beyin həmləsi üsullarından istifadə olunur. Tələbələrə manqanın tərkibinə daxil olan qruplarda tədqiqat sualları verilir. Tədqiqatın aparılmasında və ümumi nəticəyə gəlmək üçün tələblər:
 - Atəşin mahiyyətini dərk etməli və öyrənməli;
 - Bu haqda öz fikirlərini əsaslandırmağı bacarmalı;
 - Atəşin əsas parametrləri haqqında təsəvvürlərə malik olmalı;
 - Atəşin əsas parametrlərinin praktiki əhəmiyyəti haqqında fikirlər söyləməli;
 - İKT-i istifadə edərək layihələr hazırlamalıdır.
- Əyani vasitələrdən və plakatlardan istifadə etməklə fikirlərini əsaslandırmaq;
- Atəşin əsas parametrləri haqqında fikirlər, mülahizələr söyləmək və onları əsaslandırmaq;
- Praktiki əhəmiyyəti kəsb edən məsələləri proqnozlaşdırmaqlı;
- Avtomatın sökülüb yığılmasını praktiki olaraq yerinə yetirin.

2.2.3. Qiymətləndirmə

“Müasir döyüş vasitələrini təsvir edir”

- Qiymətləndirmə meyarlarına (cəldlik, çeviklik, diqqət, ehtiyatlıq və s.) standartlara (normativlərə) və səviyyələrə uyğun olaraq aparılır. Bu zaman aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilir:
 - Sökülmənin məqsədi haqqında biliklər;
 - Avtomatın sökülməsinin əhəmiyyətinin dərk edilməsi;
 - Hissə və mexanizmlərin təyinatı barədə biliklər;
 - Praktik vərdişlər;
 - Fikirlər, mülahizələr, təkliflərin irəli sürülməsi.

- Döyüş avtomatlarında və pulemyotlarda sökülüb yığılma qaydalarını öyrənməyə niyə yalnız istisna olunan hallarda icazə verilir?
- Avtomatın və pulemyotun yığılma zamanı onun hissələrinin dəyişik hissəsi nə ilə nəticələnər?
- Silahın sökülməsinə və yığılmasına ehtiyac varmı?
- Döyüş imkanlarını sadalayır və mənşəyini anlayır.
- Zirehli texnikanı tanıyır və fərqləndirməyi bacarır.
- Döyüş və yürüş nizamı arasında fərqi görür.
- Döyüş və yürüş nizamının baş verməsini təsəvvür edir.
- БМП təşkili necədir və hansı silahlara malikdir.
- Təşkilatına və silahlara görə БТР və БМП mənzələrinin fərqi nədədir.
- БТР və БМП ümumi və fərqli cəhətləri
- Düşmənin atəşindən asılılığın azaldılması və ondan qorunma üsullarının mahiyyətini dərk edir.
- Müdafiə xətti və dayaq nöqtəsini əldə saxlamaq üçün bütün vacib məsələləri təhlil edirlər.
- Səngərin qazılması üsullarını bilir.

2.3.1. Topoqrafiya üzrə bacarıqlarını nümayiş etdirir

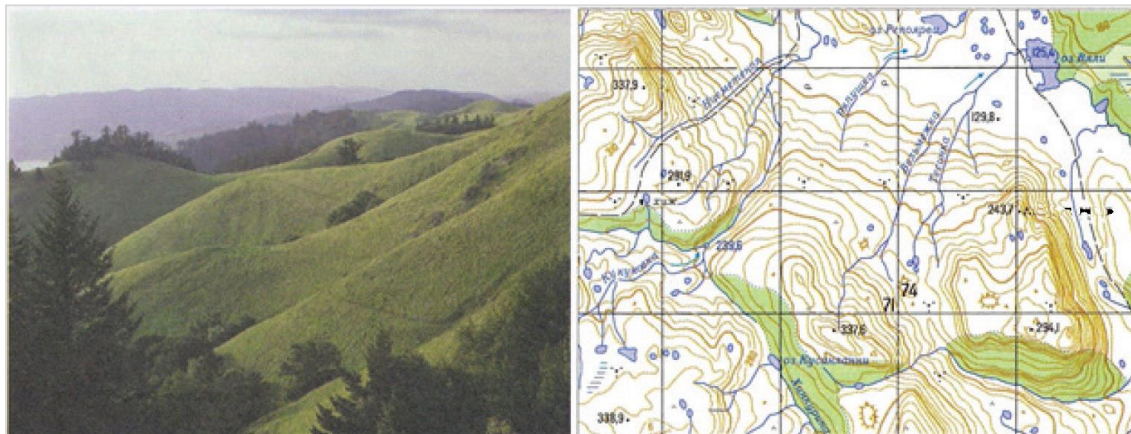
• Hərbi topoqrafiya

Teoqrafik biliklər şəxsi həyatın döyüş hazırlığında mühüm rol oynayır. Ərazi əsas amillərindən biri kimi döyüş fəaliyyətinə böyük təsir göstərir.

Qoşunların döyüş hazırlığını və döyüş fəaliyyətini yerinə yetirmək məqsədi ilə ərazidən istifadə olunması, qiymətləndirilməsi və öyrənilməsi kimi vacib məlumat və materiallarla təmin edən bütün tədbirlər sistemi hərbi topoqrafiya bölməsində

öyrənilir. Topoqrafiya sözü latın dilindən topos-yer, qrafo-çəkirəm mənasını verir. Hərbi topoqrafiyanın əsas məsələləri - topoqrafik və xüsusi xəritələrin tərtib edilməsi, topoqrafik kəşfiyyat, geodezik məlumatların toplanması, fotoxəritələrin tərtib edilməsi və s. ibarətdir.

Ərazi yerin fiziki səthinin bir hissəsi və üzərindəki obyektlər nəzərdə tutulur.

Şəkil 2.55. Hərbi topoqrafik xəritədə obyektlərin təsviri

Relyef - Yer fiziki səthində olan qırışlardır. Hərbi sahədə bu iki termin döyüşün aparılmasında və döyüş tapşırıqlarının planlaşdırılmasında, topoqrafik səmtlənmədə geniş istifadə olunur.

Topoqrafik səmtlənmə - ətrafdakı bir və bir neçə yerli əşya və relyef detallarına əsasən üfünqün tərəflərinin və öz yerləşdiyi yeri müəyyən edilməsidir. Döyüş əməliyyatlarında topoqrafik xəritələrdən istifadə olunur.

Topoqrafik xəritə - Yerin kağız üzərində xüsusi şərti işarələrlə bütün xətləri məlum ədədə qədər kiçildilməklə işlənmiş dəqiq və ətraflı təsviridir. Topoqrafik xəritə vasitəsi ilə yerin qiymətləndirilməsi, hərəkət marşrutlarının öyrənilməsi, bucaqların, sahə və hündürlüklərin, raket və artilleriya hissələrinin, döyüş əməliyyatlarının topoqrafik cəhətdən bənd edilməsi və s. məsələləri həll edilir.

 91,6	Dövlət geodeziya şəbəkəsinin məntəqəsi
 <i>qaz</i>	Neft və qaz qüllələri
 <i>neft</i>	Neft və qaz mədənləri (qülləsiz)
	Yanacaq doldurma məntəqəsi
	Transformator köşkü
	Külək mühərrikləri
	Qüllə tipli əsaslı tikili
	Yüngül tipli qüllələr (müşahidə qülləsi və s.)
 $\frac{25}{0,30}^6$	İynəyarpaqlı meşə
 $\frac{12}{0,20}^3$	Enliyarpaqlı meşə
 $\frac{20}{0,25}^5$	Qarışıq meşə
1,8 	Mayak

Şəkil 2.56. Topoqrafik işarələr

- **Ərazidə xəritəsiz səmtlənmə**

SQ orientirlər (orient-şərq) öz yerini müəyyənləşdirmək, hərəkəti istiqamətləndirmək, bölməni idarə etmək və atəşi dəqiqləşdirmək üçün istifadə edilir. Səmtlənmə ümumi və müfəssəl olaraq həyata keçirilir. Səmtlənmə müxtəlif üsullarla - cihazlar, səma cisimləri, yerli perimetrlərlə həyata keçirilir.

Döyüş əməliyyatlarının təşkilinə və aparılmasına, silah və döyüş texnikasının tətbiqi imkanlarına görə ərazi bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərə onun keçilmə imkanı, qoruyucu xüsusiyyətləri, səmtlənmə şəraiti, müşahidə şəraiti, maskalayıcı xüsusiyyətləri, atəşəçmə şəraiti, mühəndis təchizatı şəraiti daxildir.

Cəhətlərin təyin olunmasında ən çox istifadə olunan cihaz kompasdır. Kompas orientirlərə görə (pelenq, azimut) istiqaməti və yaxud kursu təyin etmək üçün işlədilir. İşləmə prinsipinə görə maqnitli (ş-c istiqamətində meridian boyu yerləşən maqnitli əqrəbin xüsusiyyətlərinə əsaslanan) hidroskopik, astronomik, radiokompaslara bölünür. Səmtlənmədə göy cisimlərindən günəş, ay, ulduzlar geniş istifadə olunur.

Hamiya məlumdur ki, günəş şimal yarımkürəsində saat 7:00-şimal-şərqdə, 13:00-cənubda, 19:00 isə cənub-qərbdə yerləşir. Səmtlənmədə günəş və saatdan da geniş istifadə olunur. Bu üsuldan istifadə zamanı asanlıqla üfünün cəhətlərini ümumi olaraq müəyyən etmək mümkündür. Bunun üçün saat əqrəbini günəşə tərəf istiqamətləndirməklə, saati üfünə vəziyyətdə saxlamaq lazımdır. Sonra saati həmin

vəziyyətdə saxlamaqla saatın əqrəbləri ilə 1 (2) rəqəmi arasındakı bucağı xəyali olaraq yarıya bölmək lazımdır. Alınan düz xətt təxminən cənub istiqamətini göstərəcəkdir.

Şəkil 2.57. Qarışqa yuvasına, kəsilmiş ağacların yaş halqalarına və budaqlardakı qarın miqdarına görə cəhətlərin təyin edilməsi

Yerli predmetlərdən və əlamətlərdən döyüş fəaliyyəti zamanı geniş istifadə olunur.

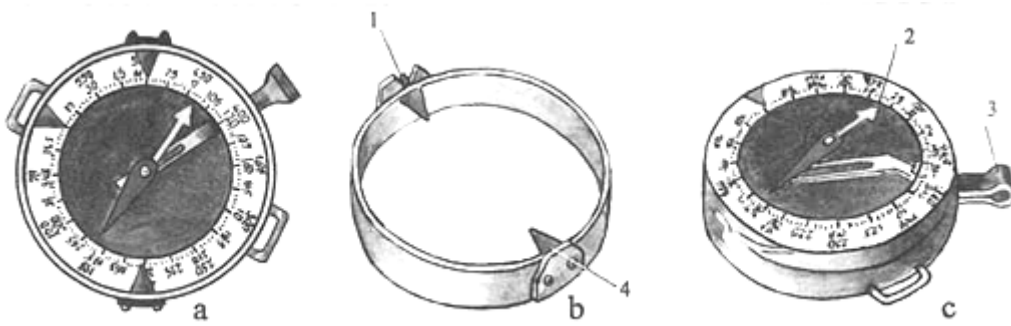
- Ağacların, kütüklərin, daşların, qayaların şimal hissəsi mamırla örtülür.
- Şimal yamaclarda ot daha sıx olur.
- Cənub yamaclarda qar daha tez əriyir.

• **Kompas vasitəsilə üfünün cəhətlərinin təyin edilməsi**

Üfünün 4 əsas (şimal, cənub, qərb, şərq) və 4 aralıq (şimal-şərq, cənub-şərq, şimal-qərb, cənub-qərb) cəhətləri var. Dənizçilər üfünün cəhətlərini *rumb* adlandırırlar. Cəhəti günəşə, ulduzlara, qnomona, kompassa, yerli cisimlərə və plana əsasən təyin edirlər. Bu üsullarla əvvəlcə şimal, sonra isə qalan cəhətlər təyin olunur. Məsələn, günorta vaxtı cisimlərdən düşən kölgə və ya ağacların gövdəsində bitən mamır şimalı göstərir. Gecə ən parlaq ulduz olan Qütb ulduzu da daima şimal qütbünün üzərində dayanır. Qarışqa yuvasının ağız, tənha ağacın ən çox qol-budağı cənubda olur.

Biz şimal qütbündə dayansa q bütün nöqtələr cənubda, cənub qütbündə dayansa q bütün nöqtələr şimalda yerləşmiş olacaqdır. İlk kompas e.ə. II əsrdə Çində ixtira olunub. Kompas əqrəbinin göstərdiyi əsas istiqamətlər şimal-cənub istiqamətləridir. Yer kürəsinin şimal və cənub coğrafi qütbləri yaxınlığında güclü maqnit sahəsinin olması maqnitlənmiş kompas əqrəbini bu səmtə yönəldir. Həmin sahələr *maqnit qütbləri* adlanır.

Kompas-qövs yolu fəzada istiqaməti təyin etmək üçün tətbiq olunan ölçü cihazıdır. Sutkanın istənilən vaxtı və istənilən hava şəraitində kompas vasitəsilə cəhətləri təyin etmək mümkündür.

*Şəkil 2.58. Adrianov kompası
a) ümumi görünüşü; b) vizirləmək üçün dayanacaq qapaq (çərtik və qarovul) və hesablama göstəricisi; c) limb, ox, əyləc;*

1 - qarovul; 2 — maqnit əqrəbi; 3 - əyləc; 4 - çərtik Kompasın əsas hissəsi iynə üzərində yerləşdirilən

Şəkil 2.59. Kompas oriyentirlərə görə (pelenq, azimut) istiqaməti və yaxud kursu təyin etmək üçün işlədilir

- **Azimut istiqamətində hərəkət**

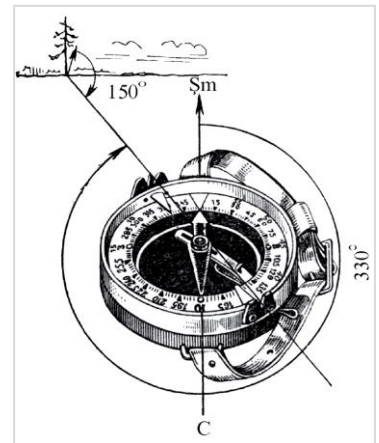
Əsas mahiyyəti kompas vasitəsi ilə verilmiş istiqaməti tapmaq, onu saxlamaq və ya təyin edilmiş istiqamət üzrə qeyd edilmiş məntəqəyə dəqiq çatmağı bacarmaqdan ibarətdir.

Yolların kənarlarında, gecə vaxtı, pis görmə şəraitində, meşə, çöl və yaxud oriyentirlərin az olduğu şəraitdə hərəkət istiqaməti kompasın köməyi ilə düzgün saxlanılır. Məsafələr addımla və yaxud spidometrle ölçülür. Bunun üçün hərəkət marşrutu, müxtəlif oriyentirlər arasındakı məsafələrin uzunluğu və digər parametrlər nəzərə alınaraq maqnit azimutu təyin edilir. Marşrutun istiqaməti ərazinin formasından, oriyentirlərin sayından və s. asılıdır.

Oriyentirlənmə arasındakı məsafələr gündüz vaxtı piyada hərəkət üçün 1-2 km artıq olmamalıdır. Oriyentirlənmə ardıcılığı və şərti işarələri xəritədə olduğu kimi olmalıdır. Oriyentirlənmə nömrələndikdən sonra onlar düz xətlə birləşdirilir.

Məlumatlar kəsr şəkilində, sürətdə maqnit azimutu, məxrəcdə isə məsafə qeyd olunur. Hərəkət piyada halda yerinə yetirilərsə, metrler cüt addım sayına çevrilir (İnsanın cüt addımı adətən 1,5m götürülür). Hər bir oriyentirə çatdıqdan sonra gedilən istiqamətdə növbəti oriyentirə olan istiqamət kompasla ölçülür. Uzun müddətli hərəkət zamanı Günəşin və Ayın səmada saatda 15 dərəcə yerini dəyişməsi nəzərə alınmalıdır.

Həmin marşrutla geriyyə qayıtmaq zərurəti yaranarsa, hərəkət istiqamətinin azimutu tərs azimutlara çevrilməlidir. Əgər bucaq 80 dərəcə böyükdürsə 180 dərəcə çıxılır, əgər kiçikdirsə 180 dərəcə əlavə olunur.

Şəkil 2.60. Adrianov kompası ilə maqnit azimutunun təyini

Dayanma nöqtəsindən yerli obyektə olan istiqamətin azimutu **düz azimut** adlanır. Bəzi hallarda, məsələn, yolu geriyyə qayıtmaq üçün **tərs azimutu** hesablamaq lazım gəlir.

Hərəkət zamanı kompasın metal əşyalardan, elektromaqnit təsirindən qorunmasına, məhdud görmə şəraitində kompası daim nəzarət edilməsinə, istiqamətlərdən kənara çıxılması hallarına diqqət artırılmalıdır.

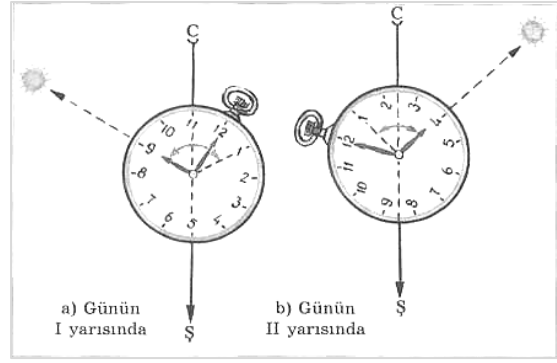
- **Günəşin vəziyyətinə və saata görə üfünün səmtinin təyin edilməsi**

Günəşə görə üfünün səmtini (cəhətləri) təyin etmək üçün onun çıxıb-batmasını müşahidə etmək lazımdır. Biz Günəşin şərqdən «çıxıb» qərbdə «batmasını» söyləməyə alışmışıq. Əslində isə Günəşin «çıxdığı» və «batdığı» yerlər il ərzində dəyişir. Yalnız yazda və payızda gecə-gündüz bərabər olan günlər günəş şərqdən “çıxır”, qərbdə “batır”. Onu bilmək kifayətdir ki, günəş həmişə şimal yarımkürədə saat 7:00-da (yazda— 8:00) şərqdə, saat 13:00 (14:00)-da cənubda, saat 19:00 (20:00)-da qərbdə olur.

Günəşə və saata görə üfünün səmtini (cəhətlərini) təyin etmək üçün saatin əqrəbini (dəqiqəni yox, saati göstərən əqrəbini) günəşə tərəf istiqamətləndirməklə, saati üfüqi vəziyyətdə saxlamaq lazımdır. Sonra saati həmin vəziyyətdə saxlamaqla saatin əqrəbi ilə 1(2) rəqəmi arasındakı bucağı fikrində yarıya bölmək lazımdır. Alınan düz xətt təxminən cənub istiqamətini göstərəcəkdir (şəkil 2.60).

Yerli əşyaların əlamətlərinə görə üfünün səmtinin (cəhətlərinin) təyini. Günəşə nəzərən yerli əşyaların əlamətlərinə görə qütbün səmtini (cəhətləri) təyin etmək olar. Məsələn, hündür ağacların, qayaların və sıldırımların şimal tərəfləri həmişə mamırla örtülür, meşələrdə qarışqa yuvaları da həmişə mamırla örtülür və ağaclardan cənuba doğru yerləşir. Qarışqa yuvalarında qarışqaların işlək yeri yuvanın cənub hissəsində, işlək olmayan yeri isə yuvanın şimal hissəsində yerləşir. Ağacların çiçəkləri şimal tərəfə nisbətən cənub tərəfdə tez açıq və meyvələri tez yetişir.

Dağlarda və meşələrdə yaz vaxtı qar həmişə cənuba baxan tərəflərdə tez əriyir. Yarıq və dərin dərələrdə, əksinə, şimala baxan hissədə isə gec əriyir.

Şəkil 2.61. Günəş və saat vasitəsilə üfünün səmtinin təyini

2.3.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- Ümumi topoqrafik biliklər haqqında məlumat toplayın və sinifdə müzakirə edin;
- Xəritələrdən və cihazlardan istifadə edərək hərbi topoqrafiyanın xüsusiyyətlərini hazırlayın;
- Kompas vasitəsilə üfünün cəhətlərini təyin edin;
- Üfünün cəhətlərini müxtəlif üsullarla təyin edin və olduğunuz yer (nöqtə) haqqında verəcəyiniz məlumatı dəftərinizə yazın;
- Maqnit azimutu və onun yerli əşyalar vasitəsilə təyin edilməsi;
- Üfünün istiqamətini kompas vasitəsilə, səma cisimləri və yerli əşyaların əlamətlərinə görə təyin edin;
- Yerli əşyalara görə öz yerinizin harada olmasını təyin edin;
- Evdən məktəbə qədər olan istiqamətin azimutunu təyin edin;
- 1000 m məsafəni azimutla qət edin

2.3.3. Qiymətləndirmə

“Topoqrafiya üzrə bacarıqlarını nümayiş etdirir”

- Topoqrafiya nəyi öyrənir;
- Hərbi sahədə topoqrafik əhəmiyyət nədədir;
- Topoqrafik xəritələrdə nələr qeyd olunur;
- Xəritəsiz səmtlənmə üsulları haqqında məlumatlıdır;

- Xəritələrlə işləmə bacarığına malikdir;
- Kompasdan istifadə edə bilir;
- Yerli əlamətləri sadalayır və üfünün cəhətlərini təyin edir;
- Səma cisimlərini müşahidə edir və ölçmələr aparır;
- Kompas quruluşu və təyinat nədir;
- Miqyas nədir və necə ölçülür;
- Saat və günəşlə səmtlənməni izah edin;
- Azimut bucağı nədir;
- Azimut istiqamətində hərəkətin mahiyyəti nədir;

2.4.1. Fövqəladə hadisələr zamanı əhalinin mühafizəsi haqqında biliklərini təsnif edir

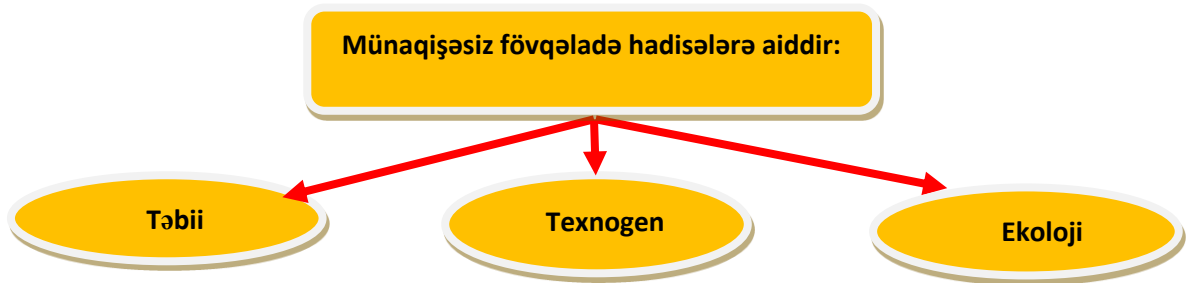
- **FH və onların təsnifatı**

Fövqəladə hadisə dedikdə - insan tələfatına, xeyli maddi itkilərə səbəb olmaqla, müəyyən ərazidə əhalinin normal həyat şəraitini pozan hərbi əməliyyatlar, güclü qəzalar, təbii və ya digər fəlakətlər nəzərdə tutulur.

Fövqəladə hadisə nəticəsində yaranmış və müəyyən müddət davam edən belə əlverişsiz şərait isə Fövqəladə hal adlanır. Fövqəladə hadisə və halların münaqişəli və münaqişəsiz olduğunun müəyyən edilməsi vacibdir.

Fövqəladə hadisələr həmçinin yaranmasının mənşəyinə, təsirinin və zərərli nəticələrinin miqyasına, baş verdiyi sahəyə və bir sıra digər əlamətlərə görə fərqlənir:

Sxem.2.1. Fövqəladə hadisələrin yaranma sxemi

BMT-nin məlumatlarına görə X əsrin son 20 ilində yalnız təbii fəlakətlər 3 milyondan artıq insan həyatına son qoymuşdur. Baş vermə ehtimalına görə Respublikamızda baş verən bütün fəvqəladə hadisələr aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- Lokal xarakterli zərərçəkənlərin sayı 10 nəfəri keçmir;
- Obyekt miqyaslı 10 nəfər itki, 1000 nəfər zərərçəkən;

Şəkil 2.62. Ekoloji fəlakət

Texnogen fəlakətlər haqqında bilikləri şərh edir. Texnoloji fəlakət - qəflətən baş verən və kütləvi insan tələfatı ilə nəticələnən geniş miqyaslı güclü qəzalardır.

Qəza – avtomobilin, enerji təminatı sisteminin, avadanlığın, binanın və yaxud qurğuların xəsərət almasıdır.

Güclü fəlakətlərin nəticələrinin xarakteri onların növündən, miqyasından, habelə müəssisənin, nəqliyyat vasitələrinin növündən asılı olur. Adətən güclü fəlakətlər nəticəsində partlayışlar, yanğınlar baş verir ki, bu zaman istehsalat binaları dağılır, oradakı texnika və avadanlıq sıradan çıxır, insanlar tələf olur. Bir sıra hallarda baş verən fəlakət ətraf mühitin güclü qazlanmasına, əraziyə neft məhsulları, həmçinin güclü təsirli zəhərli maddələrin axıb yayılmasına səbəb olur.

Şəkil 2.63. Təbii fəlakətlər

Yanğınlar – nəzarət altından çıxmış odun kortəbii surətdə yayılmasıdır. Yanğınlar müxtəlif səbəblərdən baş verir. Yaşayış məntəqələrində baş verən yanğınlar təhlükəli kateqoriyaya aiddir. Belə hallarda evlər, əhalinin əmlakı, maddi vasitələr məhv olur, insanlar xəsərət alır, ölüm halları baş verir.

Meşə yanğınları – təbiət, ətraf mühitə zərər vurur. Meşə yanğınları ağacları, meşə torpağını, fauna və floraya zərər vurur.

Yayıma miqyasına görə yanğınlar qismən yanğın (binaların 20%-ni əhatə edir) və tam yanğın (90%-ə qədər) növlərinə bölünür.

Enerji sistemlərində və texnoloji şəbəkələrdə baş verən qəzalar partlayış, yanğın, eləcə də sistemdəki nasazlıqlar üzündən baş verə bilər. Nəqliyyat qəzalarına avtomobil, hava, su, dəmiryolu, boru-kəmərlər nəqliyyatında baş verən qəzalar aiddir. Qəzalar toqquşma, təbii fəlakət, nəqliyyat kommunikasiyalarındakı nasazlıqlar nəticəsində baş verə bilər.

Şəkil 2.64. Qatar yolunda qəza

Qəza – avtomobilin, enerji təminatı sisteminin, avadanlığın, binanın, yaxud qurğunun xəsərət almasıdır. Sənaye müəssisələrində onlar, bir qayda olaraq, partlayışla, zəhərli maddələrin dağılması ilə, yanğınla və s. müşayiət olunur. Bu hadisələr kiçik hadisələr hesab olunur.

1. Təbii xarakterli fəvqəladə hadisələr:

- Meteoroloji təhlükəli hadisələr (fırtına, qasırğa, tufan, burulğan, iri dolu, leysan yağışı, güclü qar və s.);
- Geofiziki təhlükəli hadisələr (zəlzələlər, vulkan püskürmələri);
- Hidroloji təhlükəli hadisələr (subasmalar, daşqınlar) və s.;
- İnsanların yoluxucu xəstəliklərə tutulması;
- Kortəbii yanğınlar (meşə yanğınları, zəmi və çöl yanğınları);
- Zıyanvericilərin təsirinə məruz qalmaq;
- Təhlükəli geoloji hadisələr (sürüşmə, torpaq uçqunları);
- Tropik qasırğa, sunami.

Şəkil 2.65. Təbii xarakterli FH

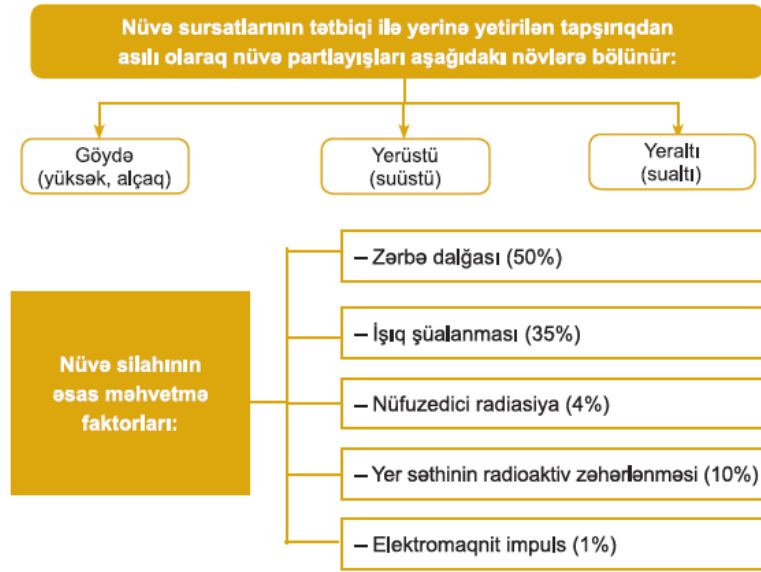
• Kütləvi Qırğın Silahları

Kütləvi qırğın və dağıntılar törətmək üçün böyük təsir gücünə malik olan Kütləvi qırğın silahları növlərinə nüvə, kimyəvi və bioloji silahlar daxildir.

Şəkil 2.66. Kütləvi qırğın silahları

Nüvə silahı. Nüvə silahı digər kütləvi qırğın silahlarından daha güclü təsiredici faktorların olması ilə fərqlənir. Nüvə silahlarında, nüvə reaksiyaları zaman ayrılan enerjiden istifadə olunur. Nüvə silahının dağıdıcı gücü trotil ekvivalenti ilə ölçülür. Müxtəlif nüvə sursatlarının gücü bir neçə milyon tona çatır.

Sxem 2.2. Nüvə partlayışların növləri

Şəkil 2.67. Nüvə silahı

Nüvə silahı ilk dəfə 1945-ci ilin avqust ayında Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərinin bombardman edilməsində istifadə olunmuşdur. Nüvə partlayışı zamanı beş növ təsir faktoru yaranır ki, bunlar da təsiredici amillər adlanır.

Zərbə dalğası – mühitin, suyun, torpağın və havanın kəskin sıxılaraq, partlayış yerindən işıq sürəti ilə ətrafa yayılmasıdır. Zərbə dalğasının təsiredici amillərini xarakterizə edən kəmiyyət izahi təzyiq adlanır. İzahi təzyiq hər sm² düşən kq-qüvvə ilə ölçülür. İzahi təzyiq H/m² ölçülür.

$$H/m^2 = 1Pa \quad (1kPa = 0,01 \text{ kqg/sm}^2)$$

Şəkil 2.68. Zərbə dalğası

İşıq şüalanması – Nüvə partlayışı zamanı yaranan alovlu kürədən püskürən ultrabənövşəyi və infraqırmızı şüaların axınıdır. 10-20 san ərzində davam edir, işıq impulsunun ölçü vahidi C/m^2 (Coul) və ya Kal/sm^3 -dur. Işıq şüalanmasının təsiri metereoloji şəraitdən çox asılı olur. Qatı duman, yağış və qar onun təsirini 10-20 dəfə azaldır. Sığınacaq və daldanacaqlar işıq şüalanmasının təsirindən qorunmaq üçün ən etibarlı yerlərdir. Kiçik müddət ərzində təsirinə baxmayaraq işıq şüalanması dəri örtüyünün yanmasına, insanların görmə qabiliyyətinin itirilməsinə, yaşayış məntəqələrinin, meşələrin yanmasına səbəb olur.

Keçici radiasiya – Nüvə partlayışı yerindən atmosferə yayılan neytronların və qamma şüaların axınıdır. 10-25 san ərzində davam edir. Keçici radiasiya təsiri canlı toxumaların molekullarının ionlaşmasına əsaslanır. Bu, canlı orqanizmdə maddələr mübadiləsinin pozulmasına, immunitetin zəifləməsinə, şüa xəstəliyinin yaranmasına səbəb olur. Keçici radiasiya təsiri Qrey, Rentgen, Zivert kimi vahidlərlə ölçülür.

Radioaktiv zəhərlənmə - Partlayışdan sonra odlu kürədə radioaktiv hissəciklər olur. Bir neçə saniyədən sonra kürə buludlara çevrilir. Yerdə olan torpaq, toz qarışığı hava axını ilə, səmaya qalxır və radioaktiv buludla külək istiqamətində hərəkət edir. Hərəkətdə olan buluddan radioaktiv çöküntülər əraziyə düşür və zədələnmə zonası yaradır. Ərazinin zədələnmə dərəcəsi radiasiyanın səviyyəsi ilə xarakterizə olunur və rentgen/saat ölçülür.

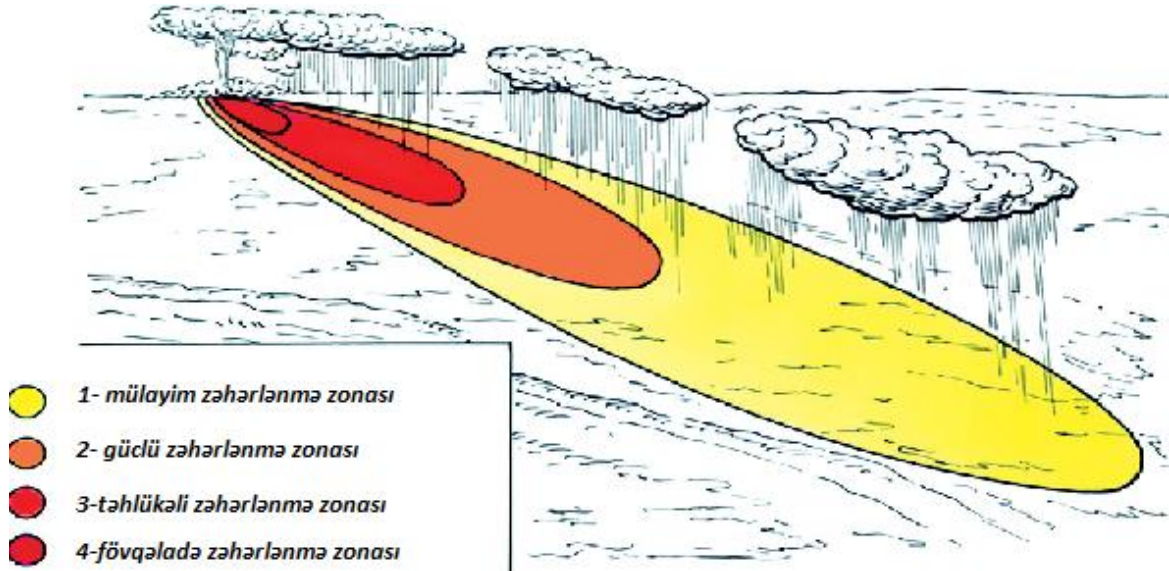
Obyektin kimyəvi təhlükəsinin müəyyən ediləmə meyarı kimyəvi zəhərlənmə zonasına düşən əhəlinin sayıdır. Kimyəvi təhlükənin dörd dərəcəsi mövcuddur:

1-ci dərəcə – Kimyəvi zəhərlənmə zonasına 75 mindən çox insan düşür.

2-ci dərəcə – Kimyəvi zəhərlənmə zonasına 40-75 min insan düşür.

3-cü dərəcə – Kimyəvi zəhərlənmə zonasına 40 mindən az insan düşür.

4-cü dərəcə – Zəhərləndiyi ehtimal olunan zona kimyəvi zəhərlənmə ərazisindən kənarında yerləşir.

Şəkil 2.69. Radioaktiv zəhərlənmə zonası

Elektromağnit impuls – Nüvə partlayışı zamanı atmosferə kütləvi olaraq qamma-kvantlar və neytronlar yayılır. Atmosfer atomları ilə təmasa girərkən maqnit sahəsi yaranır. Bunun nəticəsində yeraltı və yerüstü elektrik xətlərində və naqillərində qısa müddətli, lakin yüksək gərginlikli cərəyan yaranır. Bu hal elektromağnit impuls adlanır.

Şəkil 2.70. Elektromaqnit impulsu

- **Kimyəvi silah**

Kimyəvi silah bəzi kimyəvi maddələrin zəhərləyici xüsusiyyətlərinə əsaslanan kütləvi qırğın silahıdır. Kimyəvi silah ilk dəfə geniş miqyasda Birinci Dünya müharibəsi zamanı tətbiq edilib. Bu yeni silah təsir xarakterinə görə digər silahlardan prinsipial olaraq fərqlənirdi. Buna görə də tezliklə vacib döyüş vasitəsinə çevrildi.

1921-ci ildə Vaşinqtonda ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiya zəhərli qazların tətbiq edilməsini qadağan edən razılaşma imzaladı. 1925-ci ildə Cenevrədə zəhərli maddələrin tətbiqinin qadağan olunması barədə protokol tərtib edildi. Amma heç bir ölkə öz arsenalında kimyəvi silahı kənarlaşdırmadı.

Şəkil 2.71. Kimyəvi silah

Zəhərləyici maddələr, tətbiqi zamanı müdafiə olunmayan canlı qüvvəni məhv edən, yaxud onun döyüş qabiliyyətini azaldan kimyəvi birləşmədir. Digər döyüş vasitələrindən fərqi odur ki, hava ilə birlikdə qurğulara, döyüş texnikalarına nüfuz edir və orada olan insanları məhv edir. Öz məhvetmə qabiliyyətini havada, ərazidə, müxtəlif qurğularda uzun müddət saxlayır, külək vasitəsilə uzaq məsafələrə yayılır.

Toksiki kimyəvi maddələr, tətbiq edildikdə insanları və heyvanları böyük ərazidə məhv edən, müxtəlif qurğulara nüfuz edən, su hövzələrini və əraziləri zəhərləyən kimyəvi birləşmələrdir. Onlar damcı-maye, qaz (buxar) və aerozol (duman, tüstü) halında olur.

Dayanıqlı kimyəvi sursatlar öz məhvetmə qabiliyyətlərini bir neçə günə qədər saxlayır. Onlar asta-asta buxarlanır, atmosferin və rütubətin təsirinə məruz qalmır.

- **Bioloji silah və onun xüsusiyyətləri**

Bioloji silah kütləvi qırğın silahlarının bir növü olub, bakteriya, virus və ya kif kimi mikroorqanizmlərdən əldə olunan və onları tətbiq etmək üçün istifadə edilən döyüş sursatına, cihaz və tərtibatlarına deyilir. Bioloji silahın əsasını xəstəlik törədən mikroblar və onlardan alınan toksinlər təşkil edir.

Bioloji silahlardan insanların, heyvanların və bitkilərin məhv edilməsi, eyni zamanda ərzaq ehtiyatlarının və içməli suyun zəhərlənməsi üçün istifadə edilir. Bioloji silahlarda əsasən, taun, vəba, sibir yarası, brüseliyoz, qarın yatalağı, qrip, malyariya, dizenteriya və s. törədiciləri olan viruslardan, bakteriyalardan, göbələklərdən istifadə olunur.

Bioloji silahın ilk tətbiqi faktı 1763-cü ildə hindu tayfalarına qarşı çiçək xəstəliyinin kütləvi yayılması hesab olunur. Amerikanın müstəmləkəçiləri onların düşərgələrinə çiçək xəstəliyi törədən virus hopdurulmuş adyallar göndərdilər və hindular arasında çiçək epidemiyası yayıldı. Bütün dünyanın mütərəqqi qüvvələrinin böyük qələbəsi 1972-ci ildə bioloji və toksiki silahların hazırlanması, istehsalı və toplanmasının qadağan olunması haqqında konvensiyanın qəbul edilməsi oldu. Buna baxmayaraq, silahlı konfliktlərdə qalib gəlmək üçün bioloji silahın tətbiqi aktual olaraq qalır.

Şəkil 2.72. Bioloji silahın nəticəsi

- **Bioloji silah**

Bioloji silahın təsiri bəzi virus və mikroorqanizmlərin xəstəliktörədici xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Bakterioloji vasitələr vasitəsilə geniş ərazidə insanların və xəstəliktörədici heyvanlarının kütləvi məhvə səbəb olan epidemiya ocaqları yaradıla bilər. Bakterioloji silahın təsirinin azaldılması üçün observasiya və karantin tədbirləri aparılır.

Şəkil 2.73. Bioloji silah kütləvi qırğın silahıdır

Observasiya – təcridetmə - məhdudlaşdırma və müalicə profilaktika sistemi olub yoluxucu xəstəliklərin yaranması və yayılmasının qarşısının alınması tədbirləri aparılır.

Karantin – rejim – profilaktika və epidemiya əleyhinə bakterioloji zəhərlənmə ocağının təcrid edilməsi məqsədi ilə aparılan tədbirlər sistemidir.

Kütləvi qırğın silahlarının bir növü olub bakteriya, virus və ya kif kimi mikroorqanizmlərdən əldə olunan vasitələrə və onları tətbiq etmək üçün istifadə edilən döyüş sursatına, cihaz və tərtibatlarına deyilir. Bioloji silahın əsasını xəstəlik törədən mikroblar və onlardan alınan toksinlər təşkil edir.

Bioloji silahlar insanların, heyvanların və bitkilərin məhv edilməsi, eyni zamanda ərzaq ehtiyatlarının və içməli suyun zəhərlənməsi üçün istifadə edilir. Bioloji vasitələrə, xarici mühitin təsirinə çox davamlı olan, əhali arasında kütləvi xəstəlik törədən, profilaktikası və müalicəsi çətin olan mikroblar aid edilir. Onların insanlara, heyvanlara və bitkilərə zədələyici təsiri bir sıra fərdi xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir. Xəstəlik törədən mikroblar ən kiçik dozalarla belə yoluxucu xəstəlik törədə bilər və onların toksinləri müəyyən müddət xarici mühitdə və ya yoluxmuş həşərat, gənə və gəmiricilərdə qala bilər. Bioloji vasitələrin zədələyici xassələrindən biri də onlarda inkubasiya və ya gizli təsir dövrünün olmasıdır.

Bioloji silahlarda, əsasən taunun, vəbanın, sibir yarasının, tulyaremiyanın, brüselyozun, melioidozanın sarı və başqa isitmə növlərinin, təbii çiçəyin, psitmakozanın (ornitlozanın), səpmə və qarın yatalağının, qripin, malyariyanın, dizenteriyanın və b. törədiciləri olan müvafiq mikroorqanizmlərdən, viruslardan, bakteriyalardan, göbələklərdən və s. istifadə olunur. Bioloji silahlar da, eynilə kimyəvi silahlar kimi hədəfə müxtəlif raket, artilleriya, fuqas, mərmə, mina, qumbara, xüsusi səpmə qurğuları vasitəsilə və ya su mənbələrini, qida anbarlarını, rəqib milli valyutasını və s. yoluxdurmaqla, istehlak bazarına bu maddələrlə yoluxdurulmuş ərzaq ixrac etməklə, ayrı-ayrı təşkilatlara bu maddələrlə yoluxdurulmuş məktub göndərməklə və s. yolları ilə çatdırılır ki, sonrakı mərhələdə artıq o, kimyəvi silahdan fərqli olaraq eskalasiya, zəncirvari reaksiya doğuraraq epidemiya şəklində yayılır.

Şəkil 2.74. Bioloji zəncirvari reaksiya doğuraraq epidemiya şəklində yayılır

Taun - insan və heyvanlarda kəskin təbii ocaqlı, epidemik yayılmağa meyilli, taun çöpu (lat. *Yersinia pestis*) tərəfindən törədilən transmissiv infeksiyon xəstəlikdir. O, kəskin qızdırma, ağır ümumi intoksikasiya və limfatik düyünlərin, ağciyərin və başqa orqanların hemorragik-nekrotik iltihabı ilə təzahür edir. Endemik və pandemik yayılma imkanına görə taun "Beynəlxalq tibbi-sanitariya qaydalarının" şamil olduğu xüsusi təhlükəli karantin infeksiyaları qrupuna aid edilir. 1894-cü ildə fransız alimi A. Yersen və yapon alimi S. Kitazato xəstəliyin törədicisini kəşf etmişlər. Taun epidemiyaları dövrü olaraq dünyanın bir çox ölkəsini əhatə edirdi. Birinci pandemiya VI əsrdə Şərqi Roma İmperiyasında baş vermiş və bir çox ölkəni əhatə etmişdi. Qara ölüm adlanan ikinci pandemiya XIV əsrdə, üçüncü pandemiya isə XIX əsrin sonunda olmuşdur (xəstəliyi dəniz gəmilərindəki siçovullar yaymış və dünyanın 100-dən artıq limanında epidemiya baş vermişdi). XIV əsrdən başlayaraq Rusiyada, o cümlədən bir neçə dəfə Moskvada, XIX əsrdə Zabaykalyədə, Zaqaqazyada, Prikaspidə, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Odessa və Qara dənizin başqa limanlarında, XX əsrdə isə Hindistanda taun geniş epidemiyası qeydə alınmışdır.

Taun təbii ocaqlarla xarakterizə olunur. Taunun inkubasiya dövrü 2-6 gündür. Xəstəlik titrətmə, başağrısı, yüksək temperaturla başlayır. Diaqnostika üçün bakterioloji və seroloji üsuldən istifadə olunur.

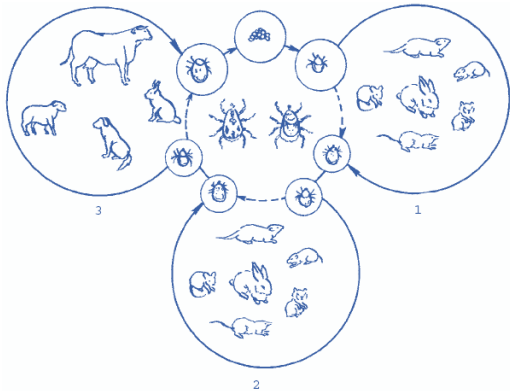
Şəkil 2.75. Taun və vəba xəstəlikləri

Vəba - *Vibrio cholerae* adlı bakteriyanın səbəb olduğu nazik bağırsağın infeksiyon xəstəliyidir. Bağırsaq infeksiyası, sərt və şiddətli ishal ilə müşahidə edilir.

Bu xəstəlik üçün güclü zəhərlənmə, qusma, ishal, orqanizmin kəskin susuzlaşması və nazik bağırsağın zədələnməsi xarakterik cəhətlərdir. Vəba xəstəliyində ölüm halları yüksəkdir. Günəş işığı bu törədicilərə məhvəddici təsir göstərir. Vibrion (vəba törədici) qaynadıldıqda, habelə xlorlu əhəng və xloramin məhlulunun təsirindən tez məhv olur.

Xəstəlik, ümumiyyətlə, nəcis bulaşmış çirkli su, ya da bu suyla yuyulmuş qidalar vasitəsi ilə yayılır. Buna görə kanalizasiya və ya su təmizləmə sistemlərindəki hər hansı bir səhv vəbanın qısa müddətdə geniş əraziyə yayılmasına yol açır. Vəbanı asanlıqla müalicə etmək mümkündür, lakin müalicə edilməzsə, %50 nisbətində ölümlə nəticələnə bilər.

Tulyaremiya - latınca *Tularemia* kəskin, obliqat təbi-ocəqlı zoonoz xəstəlikdir. İntoksikasiya, qızdırma, spesifik limfadenitin inkişafı və müxtəlif orqanların zədələnməsi ilə cərəyan edir.

Şəkil 2.76. Tulyaremiyanın yayılması və nəticəsi

2.4.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- Respublikamız üçün səciyyəvi olan texnogen qəzalar barədə təqdimat;
- Kimyəvi silah haqqında təsəvvürlər barədə müzakirə;
- Bioloji silahların təsiredici mexanizmi haqqında fikir mübadiləsi;
- Kimyəvi və bioloji qırğın vasitələrindən mühafizə üsullarını tətbiq edin;
- Texnogen hadisələri barədə valideynlərinizdən məlumat alıb sinifdə bölüşün;
- Sinif iki manqaya bölün, mühafizə üsulları haqqında fikirlər irəli sürün;
- Qəza baş verən sahələri görün və qabaqlayıcı tədbirlər haqqında mülahizələr irəli sürün;
- Təsiredici amillərin təsir mexanizmi haqqında fikirlər söyləyin;
- Nüvə müharibəsi haqqında fikirlər, mülahizələr söyləyin;
- Zəhərləyici maddələrin təsir mexanizmi haqqında biliklər nümayiş etdirin;
- Bioloji silahların təsiredici mexanizmi haqqında fikir söyləyin;
- Kimyəvi və bioloji qırğın vasitələrindən mühafizə üsullarını tətbiq edin.

2.4.3. Qiymətləndirmə

“Fövqəladə hadisələr zamanı əhəlinin mühafizəsi haqqında biliklərini təsnif edir”

- Sülh mənşəli fövqəladə hallar hansılardır?
- Hərb mənşəli fövqəladə halları yaradan səbəblər hansılardır?
- Təbii fəlakətləri törədən hadisələr hansı qruplara bölünür?
- Texnogen hadisə nədir?

- Texnogen hadisələr harada baş verə bilər?
- Qəza nədir?
- Təhlükəsizlik qaydaları haqqında nə düşünürüz?
- Kimyəvi silahın təsiri nəyə əsaslanır?
- Hansı döyüşdə kimyəvi zəhərləyici maddələr tətbiq olunur?
- Müharibə üsullarına nə aiddir?
- Nüvə silahı nə vaxt tətbiq olunub?
- “Nüvə dövlətlər” hansılardır?
- Təsiredici amillər hansılardır?
- Zərbə dalğası və işıq şüalanması nədir?
- Elektromaqnit impuls nədir?
- Mühazirə vasitələri hansılardır?

2.5.1 Mühafizə vasitələrindən düzgün istifadə edir

- **Kollektiv mühafizə vasitələri**

Kollektiv mühafizə vasitələri əhalini müasir zərbə vasitələrindən qorumaq üçün nəzərdə tutulmuş mühəndis qurğularıdır. Belə qurğular xüsusi olaraq inşa edilmiş və uyğunlaşdırılmış bina və tikililərdən ibarətdir.

Kollektiv mühafizə vasitələri əhalini kimyəvi və radiasiya təhlükəli obyektlərdə zəhərlənmələrdən və xəsarətdən, müharibə dövründə isə adi və kütləvi qırğın silahları təsirdən qoruyur. Kollektiv mühafizə vasitələri qoruyucu xassələrinə və dayanıqlılığına görə iki növə - sığınacaqlar və radiasiya əleyhinə daldalanacaqlara bölünür. Kollektiv mühafizə vasitələri həm bina və qurğuların zirzəmi hissəsində, həm də ayrıca tikililərdə. Sığınacaqlar divar və qapıların zərbə dalğasının təzyiqinə davam gətirə bilməsi, hermetikliyi, süzücü – ventilyasiya qurğusuna malik olması və insanların bir neçə gün daldalanması şəraiti ilə xarakterizə olunur.

Şəkil 2.77. Kollektiv mühafizə vasitələri

Sülh dövründə bütün sığınacaqlardan xalq təsərrüfatı və mədəni-məişət tələbatlarına uyğun faydalanmaq olar. Bina daxilində olan istilik, ventilyasiya, su təchizatı, kanalizasiya, işıqlandırma, rabitə sistemləri insanların həyat təminatı məqsədilə istifadə edilir.

Fərdi mühafizə vasitələri (FMV) tənəffüs orqanlarını, gözləri və dəri örtüyünü buxarlardan, damcılardan və zəhərləyici maddələrin damcılardan, eləcə də radioaktiv küldən, xəstəlik törədən mikroblardan və zəhərlərdən qoruyur. FMV-yə tənəffüs orqanlarını və dərini qoruyan vasitələr aiddir.

- **Fərdi mühafizə vasitələri**

Fərdi mühafizə vasitələri - tənəffüs orqanlarını, gözləri və dəri örtüyünü buxarlardan, damcılardan və zəhərləyici maddələrdən, eləcə də radioaktiv küldən, xəstəlik törədən mikroblardan qoruyur.

Tənəffüs orqanlarını müdafiə edən fərdi mühafizə vasitələri orqanizmin zərərli və təhlükəli istehsalat faktorlarından müdafiəsini təmin edən, insanın daşdığı texniki vasitədir. Tənəffüs orqanlarını müdafiə edən fərdi mühafizə vasitələrinə əleyhqazlar, respiratorlar, toz əleyhinə parça maska və pambıq-tənzif sarğısı aiddir.

Şəkil 2.78. Fərdi mühafizə vasitələri

Böyüklər ГП-5 və ГП-7 tipli süzücü əleyhqazlardan istifadə edirlər. Bu əleyhqazlar əsas etibarilə üzün, gözlərin və tənəffüs orqanlarının zəhərləyici maddələrdən qorunması üçün nəzərdə tutulub. Əgər ehtiyac olarsa, onlardan radioaktiv maddələrdən və zəhərləyici vasitələrdən qorunmaq üçün də istifadə etmək olar.

Bunu bilmək lazımdır:

Rusiyada kömür süzgeçli əleyhqaz 1915-ci ildə Nikolay Dmitriyeviç Zelinski tərəfindən icad edilmişdir. 1916-cı ildə əleyhqaz Antanta ordusunun silahlanmasına qəbul edilib. ГП-5 və ГП-7, eləcə də ПДФ-7 və ПДФ-3 xlor, hidrogen sulfid, sulfid qazı, boya turşusu, nitrobenzal, fenol, fosgen, xloretan kimi bərk təsir edən zəhərli maddələrdən tənəffüs orqanlarını qoruyur.

Təcridedici tənəffüs orqanlarını müdafiə edən fərdi mühafizə vasitələri oksigenin həcmi az olduqda, eləcə də naməlum tərkibli zərərli maddələr zamanı istifadə olunur. Sıxılmış oksigenli təcridedici əleyhqazlarda qaz halında olan oksigen balonda yüksək təzyiq altında olur (КИП-8, КИП-14 və s.). КИП üz hissəsindən, tənəffüs və oksigenötürən sistem və cod arxa çantadan ibarətdir. Qurğunun cod çantasında bərpəedici silindr, sıxılmış oksigen balonu, siqnal qurğusu yerləşdirilib. Cihaz oksigen ehtiyatına nəzarət üçün manometrlə təchiz edilib.

Ətraf mühitdə zərərli, tənəffüs üçün yarırsız maddələr olduqda istifadəçilər geyinərək iş yerlərində öz vəzifələrini yerinə yetirirlər. Qəza-xilasetmə, bərpəetmə və təmir işləri zamanı, eləcə də yangınsöndürmə və s. xüsusi xidmətlərdə də bu əleyhqazlardan istifadə olunur.

Tənəffüs orqanlarının radioaktiv tozdan, zərərli qazlardan, buxarlardan və aerosollardan qorunması üçün sadə respiratorlar, toz əleyhinə parça maskalar və pambıq-tənzif sarğısı istifadə olunur.

Şəkil 2.79. Fərdi mühafizə vasitəli təlim plakati

Respiratorların iki tipi mövcuddur. Birincilərin yarım-maskaları və süzücü elementi eyni vaxtda əleyhqazın üz hissəsini təşkil edir, ikincilərin süzücü silindri yarım-maskaya birləşdirilir.

Toz əleyhinə parça maska – iki hissədən, gövdədən və dayaqdan ibarətdir. Gövdə 4-5 qat parçadan tikilir. Gövdəyə tikilmiş parça zolaqlar dayaq rolunu oynayır. Maskanı sifətin hündürlüyünə uyğun hazırlayırlar. Gözlər üçün dəlikləri kiçik şəffaf əşyalarla bağlamaq lazımdır.

• **Dərinin mühafizə vasitələri**

Təyinatına görə dərinin mühafizə vasitələri xüsusi və əlaltı olur. Xüsusi mühafizə vasitələrindən Mülki Müdafiə bölmələri istifadə edir.

Dərinin mühafizəsinin əlaltı vasitələri – xüsusi vasitələr olmadıqda bütün əhali, eləcə də birləşmənin şəxsi heyəti tərəfindən istifadə olunur. Dərinin mühafizəsini təmin edən təcridedici vasitələr:

- Təcrid edən materialların mühafizə təsiri onun üzərinə düşən zərərli maddənin bir neçə müddət ərzində saxlanmasıdır.
- L-1 yüngül mühafizə kostyumu rezinləşdirilmiş ehtiyat parçadan hazırlanıb və başlıqlı köynək, uzunboğaz corablı şalvar, ikibarmaqlı əlcəklər və dəbilqə altlığından ibarətdir. Bundan başqa, kostyumun və bir cüt ehtiyat əlcəyin daşınması üçün çanta verilir.

Şəkil 2.80. Ümumqoşun mühafizə kostyumu L-1

Ümumqoşun mühafizə kostyumu – rezinləşdirilmiş parçadan hazırlanıb, şalvar, gödəkcə (başlığı ilə birlikdə), beşbarmaqlı rezin əlcəklər və rezin çəkmələrdən ibarətdir.

- **Fərdi tibbi mühafizə vasitələri**

Bunlar havada zəhərlənməni, yaxud xəterəyətirən amillərdən təsir effektini azaltmaq üçün nəzərdə tutulan tibbi preparatlar, materiallar və xüsusi maddələrdir. Fərdi tibbi mühafizə vasitələrinə fərdi dərman qutusu, radiasiya təhlükəli ərazilərdə əhali üçün universal aptek, fərdi tibbi paketlər, fərdi tibbi sarğı paketi aiddir.

Fərdi mühafizə vasitələri şəxsi heyəti orqanizm daxilinə, dəri örtüyünə, paltara, zəhərləyici, radikator, maddələrin və bioloji vasitələrin düşməsinə qorumaq, həmçinin nüvə partlayışının işıq şüalanmasının dərəcəsinə azaltmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Fərdi mühafizə vasitələrinə süzücü əleyhqaz, mühafizə kostyumu və tibbi mühafizə vasitələri aiddir. **Əleyhqaz** – insanın tənəffüs yollarını, üzünü və gözlərini havada olan zəhərli qarışıqlardan qorumaq üçün nəzərdə tutulmuş fərdi mühafizə vasitəsidir. Qoruyucu və iş prinsiplərinə görə əleyhqazlar müxtəlifdir. Süzücü əleyhqaz daxil olan hava süzücü-uducu sistem vasitəsi ilə təmizlənir.

Şəkil 2.81. Əleyhqaz

İzoləedici əleyhqazlar işə tənəffüs üçün hava əleyhqazının özündə yerləşən oksigen ehtiyatı hesabına təmin olunur. İstifadəsinə görə əleyhqazlar hərbi, mülki və sənaye əleyhqazlarına bölünür.

Dərzi qoruyucu vasitələrə ümumqoşun mühafizə dəsti aiddir. Ümumqoşun mühafizə dəsti şəxsi heyətin dəri örtüyünü zəhərləyici və radioaktiv maddələrdən, bioloji vasitələrdən qorumaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ümumqoşun mühafizə dəsti xüsusi materiallardan hazırlanır.

Tibbi mühafizə vasitələrinə fərdi tibb çantası (Aİ-2) və kimya əleyhinə fərdi paket (İPP-8) aiddir. Aİ-2 fərdi tibb çantasında bakterioloji, radioaktiv maddələrdən mühafizə üçün, habelə qusma əleyhinə həblər yerləşdirilmişdir.

Şəkil 2.82 .Tibb çantası

İPP-8 fərdi kimya əleyhinə paket xüsusi məhluldan ibarətdir. Dəri örtüyünü maye damcı şəklində olan kimyəvi vasitələrin təsirini azaltmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Şəkil 2.83. Tibb çantasının içindəki həblər

Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən 5 avqust 2008-ci il Tarixli 09 nömrəli əmrlə təsdiq olunan sənədə əsasən avtomobillər üçün ilk tibbi yardım çantaları, yəni "Apteçka"larda bu dərmanlar olmalıdır.

1. Travma (çıxıqlar, sınıqlar, əzilmələr), şok, yaralanmalar zamanı istifadə olunan ağrıkəsici, şoka qarşı və iltihab əleyhinə vəsaitlər:

- Analgin 0,5 №10 (yaxud əvəzedici) qutu 1;
- Portativ hipotermik (soyuducu) paket-konteyner ədəd 1;
- Natrium sulfasil məhlulu tubik 1;
- Aspirin qutu 1.

2. Qanaxmanın dayandırılması, yaranın təmizlənməsi və sarğı üçün vəsaitlər:

- Özünə və qarşılıqlı yardım məqsədi ilə arterial qanaxmanı saxlamaq üçün təmizlənən kompressiyalı (təzyiqli) jqut ədəd 1;
- Steril bint 10x5 ədəd 1;
- Qeyri-steril bint 10x5 ədəd 1;
- Qeyri-steril bint 5x5 ədəd 1;
- Çirkli yaraları sarımaq üçün dioksidil və ya gümüş nitratlı 8x10 sm ölçüdə MAQ atravmatik sarğısı ədəd 1;
- Bakterisid leykoplaster 2,5x7,0 yaxud 2x5 ədəd 8;

- Kapilyar və venoz qanaxmaları saxlamaq üçün 6x10 sm, 10x18 sm ölçüdə furaqinli «Koleteks QEM» steril salfetləri, yaxud statin (toz halında) 1,0q dəst 3;
- Spirtə 5%-li yodun yaxud 1 %-li brillant abısının məhlulu (zelyonka) flakon 12.9. 1x500, yaxud 2x500, yaxud 1x250 sm ölçüdə leykoplastr ədəd 1;
- Qeyri-steril boruşəkilli tibbi elastik bint №1, 2, 6 hər birindən ədəd 1;
- Pambıq 50 q bağ 1.

3. Ürək ağrılarına qarşı vəsaitlər:

- Nitroqliserin həbləri №40 yaxud kapsulası №20 (trinitrolonq) qutu 1;
- Validol (tabletkə yaxud kapsula) qutu 1.

4. Kliniki ölüm zamanı ürək-ağciyər reanimasiyası üçün vasitələr:

- Süni nəfəs vermək üçün alət «Ağız-qurğu-ağız» ədəd 1;

5. Bayılmaya qarşı vasitə:

- Ammiak məhlulu (naşatır spirti) flakon 1;

6. Qida və sair zəhərlənmələrdə dezintoksikasiya üçün vəsaitlər:

- Enterodez qutu 2, yaxud aktivləşdirilmiş kömür №10 qutu 1;

7. Stress hallarına qarşı vəsaitlər:

- Korvalol flakon 1;

8. Küt uclu qayçı ədəd 1

9. Təlimat ədəd 1

10. Plastmas futlyar ədəd 1

Qeyd edək ki, siyahıda göstərilən dərmanları və tibbi ləvazimatları özbaşına dəyişmək, komplektləşdirmə qabı zədələnmiş və vaxtı ötmüş vasitələrdən istifadə etmək olmaz. Eyni zamanda, çantadakı hər hansı vəsaitdən istifadə edildikdə yerinə dərhal yenisi qoyulmalıdır.

2.5.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- Pambıq –tənzif sarğı hazırlayın;
- Əleyhqaz və respiratorun geyinilməsini əməli olaraq yerinə yetirin;
- Fərdi mühafizə vasitələri tanıyır;
- Əleyhqazların iş prinsiplərini fərqləndirir;
- İstifadə qaydalarını və normativlərini bilir və uyğun olaraq tətbiq edir;
- Kollektiv mühafizə vasitələri haqqında təsəvvürlərə malikdir.

2.5.3. Qiymətləndirmə

“Mühafizə vasitələrindən düzgün istifadə edir”

- Kütləvi qırğın silahlarından mühafizə vasitəsi dedikdə nə başa düşürsünüz?
- Əleyhqazın iş prinsipi nədən ibarətdir?
- Əleyhqazın hansı növləri vardır?
- Kollektiv mühafizə vasitələrinin hansı növləri vardır?

Təlim nəticəsi 3. Tibbi bilikləri və ilkin tibbi yardım qaydalarını tətbiq etməyi bacarır

3.1.1. Sağlam həyat təzi üzrə bilikləri əlaqələndirir

- **Sağlam həyat təzi**

Öz sağlamlığını qorumaq və özünə, yoldaşına ilk tibbi yardım göstərmək hər bir kəsin borcudur. Döyüş zamanı isə bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Sağlamlıq – insan həyatının harmonik inkişafını təmin edən, əmək qabiliyyətini müəyyənləşdirən birinci və ən vacib tələbatdır. Bu məqsədlə ilk tibbi yardım göstərmək qaydaları bütün əhaliyə xüsusi proqramlar əsasında hələ əmin-amanlıq dövründə əvvəldən öyrədilir.

Sağlamlığı formalaşdırın faktorlar

Sağlamlığı formalaşdırın əsas faktorlar aşağıdakılardır:

- həyat və fəaliyyətin rejimə salınması;
- orqanizmin ümumi gigiyenası;
- rasionel qidalanma;
- zərərli vərdislərdən imtina;
- ətraf mühit.

Sağlamlığın qorunması bilavasitə hər bir insanın borcudur və bizim bu borcu başqa insanlara həvalə etməyə ixtiyarımız yoxdur. Lakin düzgün həyat təzi sürməyən, zərərli vərdisləri olan, hipodinamiya, həddindən artıq yeməkdən əziyyət çəkən, 20-30 yaşına çatan insanın sağlamlığı ağır vəziyyətə düşəndə, həmin gənc sağlamlığı haqqında fikirləşməyə başlayır. Tibb elmi nə qədər inkişaf etsə də, bütün xəstəliklərdən bizi xilas edə bilməz. İnsan öz sağlamlığının yaradıcısıdır və bu sağlamlıq uğrunda mübarizə aparmaq lazımdır.

Şəkil 3.1 Sağlam həyat təzi

Buna görə də erkən yaşlardan fərdi həyat təzi sürmək, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaq, bədəni möhkəmləndirmək, şəxsi gigiyena normalarına riayət etmək, müxtəlif emosiyaları cilovlamağı bacarmaq, alkoqol, narkotiklərdən istifadə etməmək, siqaret çəkməmək, düzgün qidalanmaq, yəni düşünülmüş şəkildə sağlamlığın əsl harmoniyasına nail olmaq vacibdir.

Şəkil 3.2 Sağlam həyat

3.1.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- Sağlam həyat tərzini haqqında məlumat toplayıb təqdimat hazırlayın;
- İlk tibbi yardım göstərilmə qaydalarını nümayiş edin;
- Yaralanma və bədbəxt hadisələr zamanı ilk tibbi yardım qaydalarını göstərin.

3.1.3. Qiymətləndirmə

“Sağlam həyat tərzini üzrə bilikləri əlaqələndirir”

- Sağlam həyat tərzini nə deməkdir?
- İlk tibbi yardımın növlərini sadalayın.
- Yaralanma və bədbəxt hadisələr zamanı nələrini bilmək lazımdır.

3.2.1. Sağlamlığın mühafizəsi haqqında ümumi müddəaları şərh edir

- **Sağlam həyat tərzini nədir?!**

Həyat tərzini-insanın şəxsi təcrübəsi, adət-ənənələrinə, cəmiyyətdə normalara əsaslanan davranış sistemidir.

Sağlam həyat tərzini formalaşmasında insanın sağlamlığına müsbət təsir edən amillərin, xüsusilə, gündəlik iş rejiminin, səmərəli qidalanmanın, idmanla məşğul olmağın, ətrafda olan həmyaşıdları ilə xoş və qarşılıqlı ünsiyyətin böyük təsiri vardır.

Qlobal və lokal ekoloji problemlərin - səhrələşmə və torpaqların deqradasiyası, biomüxtəlifliyin tükənməsi, urbanizasiya, stres kimi ciddi problemlərin artdığı bir dövrdə əsrin xəstəlikləri hesab edilən QİÇS (qazanılmış immun çatışmazlığı sindromu), hemofiliya (talessemiya), narkomaniya, alkoqolizm, ürək-damar, xərçəng xəstəlikləri geniş yayılmışdır. Belə bir dövrdə sağlamlıq haqqında biliklərə yiyələnmək və bu biliklərə riayət etmək hər bir mədəni insanın başlıca vəzifələrindən biridir. Sağlam həyat tərzini hər bir yeniyetmənin, gəncin, şəxsi seçim yolu və fərdi davranış sistemidir.

- **Sağlam həyat tərzini formalaşması yolları**

Sağlam həyat tərzini ən mühüm amillərin qorunması və sağlamlıq təşviqi məqsədilə, gigiyenik bilik, bacarıq və qabiliyyət sistemində formalaşması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İdman sahəsinin lazımi səviyyədə inkişafı hər bir cəmiyyətin, dövlətin inkişaf səviyyəsinin göstəricilərindən biri olmaqla yanaşı, fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam nəslin yetişməsinə şərait yaradır. İdmanın kütləvililiyinin təmin olunması, hər bir fərdin bu əvəzsiz vasitədən istifadə etməsi cəmiyyəti saflaşdıran çoxsaylı amillərdən biridir. Məhz buna görə də, cəmiyyətin tarixi inkişafı mərhələlərində üstünlük verdiyi bir çox vacib məqamlar, dəyərlər arasında idman xüsusilə önəmli yer tutmuşdur. Azərbaycan Prezidenti, Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti İlham Əliyev idmanın inkişafı üçün bütün imkanlardan maksimum istifadə olunmasını tövsiyə edərək, xüsusi ilə uşaqların və gənclərin idmana cəlb olunmasını çox mühüm vəzifələrdən biri kimi dəyərləndirir.

Şəxsiyyətin hərtərəfli və harmonik inkişafının tərkib hissəsi olan fiziki tərbiyə yetişməkdə olan gənc nəslin sağlam həyat tərzini formalaşması üçün böyük təsir qüvvəsinə malikdir. Bunun üçün ilk növbədə gündəlik həyat fəaliyyəti zamanı yaranan bir sıra zərərli vərdislərdən uzaqlaşmaq lazımdır. Müasir dövrdə

bu vərdişlərdən ən geniş yayılanları siqaret və spirtli içkilərə olan aludəçiliklərdir. Bu zərərli vərdişlərin tərgidilməsi üçün ən səmərəli vasitə yeniyetmələri fiziki tərbiyə məşğələlərinə cəlb etməkdir. Bu işdə bədən tərbiyəsi müəllimləri digər fənn müəllimləri və valideynlər ilə birlikdə fəaliyyət göstərməlidir. Bir məsələni də unutmaq olmaz ki, sağlam həyat tərzinin əsası ailədən başlayır. Ailədə olan sağlam münasibətlər uşağın şüurunda dərin iz buraxır. Cəmiyyətin ilkin özəyi olan ailədə uşağın bizi əhatə edən aləm haqqında ilk təsəvvürləri yaradır. Gənc nəslin fiziki tərbiyəsində məktəb böyük rol oynasa da, bu işdə ailə və ictimaiyyətin köməyi olmadan keçinmək mümkün deyil.

Təbii üsullarla sağlamlığa doğru

Hər bir bitkinin tərkibi adından, formasından asılı olmayaraq, 21 kimyəvi elementdən ibarətdir. Bu elementlərin müxtəlif kombinasiyasından təşkil olunmuş bioloji aktiv maddələr də 2 qrupa bölünür: üzvi və qeyri-üzvi.

Bədənimizə lazım olan bütün mineral maddələr bitkilərin tərkibində vardır. Bu minerallar zülal sintezində iştirak edir, əzələlərdə, sümüklərdə, beyində, bütün toxumalarda, hətta dırnaqlarda, saçda, dərimizdə – bütün orqanizmdə gedən maddələr mübadiləsində iştirak edir. Xəstələndiyimiz zaman dərman bitkisindən istifadə ediriksə, sağalandan sonra bütün bu minerallar bizə əlavə olaraq bonus kimi verilir.

Bu gün elm inkişaf edir, bitkilərin tərkibindəki müxtəlif mineral və üzvi maddələr çıxarılır və xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Məsələn, yerkökünün tərkibindəki A vitaminini biz uzun zaman xəstəyə versək, həmin insanda beyin və qaraciyər xərçəngi əmələ gələ bilər, amma xəstə hər gün nə qədər istəsə kök yesə, beyin xərçəngi əmələ gəlməz və əksinə, beyin xərçənginə tutulma riskini azaltmış olar. Bəs bu nəyə görə belədir? Deməli, Allah nəyi necə yaratmışdırsa, elə də qəbul olunsaydı, daha yaxşıdır. Çünki kökün tərkibindəki A vitamini bir zəncirin içindədir, bizim orqanizmimiz həmin zənciri kompleks olaraq mənimsəyir. Bu zaman nəinki A vitaminini, həm də kökdəki bütün mineralları orqanizm özünə lazım olduğu qədər mənimsəyir, amma zəncirdən qırılmış hansısa mineralı orqanizm istəsə də, istəməsə də mütləq sorur, yəni orqanizm istəsə də, istəməsə də hüceyrələrimizin içərisinə daxil olur və bu, öz fəsadlarını verir.

3.2.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- Sağlam həyat tərzinin formalaşması yollarını təsnif edin;
- İş zamanı bioloji maddələrin təsirindən orqanizmdə yaranan peşə xəstəlikləri haqqında esse yazın;
- Bioloji maddələrin risk qrupları haqqında müzakirə aparın;
- Təcrübəsizlikdən yaranan təhlükəni rollu oyunlardan istifadə edərək göstərin;
- “Təbii üsullarla sağlamlığa doğru” haqqında debat təşkil edin;
- Aşağıdakı üsuldən istifadə edərək (sxem 3.1.) peşə xəstəliklərinin növlərini qeyd edin.

Sxem 3.1.

3.2.3. Qiymətləndirmə

Aşağıdakı qiymətləndirmə meyarına əsasən qiymətləndirəcəksiniz:
“Sağlamlığın mühafizəsi haqqında ümumi müddəaları şərh edir”

- Bioloji zərərli amillər dedikdə nə nəzərdə tutulur?
- Bioloji maddələr neçə qrupa bölünür?
- Psixoloji yorğunluq nədir?
- Peşə xəstəlikləri necə yaranır?

3.3.1. Yaralanma və bədbəxt hadisə zamanı zərərçəkənlərə ilkin tibbi yardım göstərir

• İlk tibbi yardım

Tibb xidməti tərəfindən yaralılara və xəstələrə göstərilən tibbi yardım aşağıdakı üç növə ayrılır: ilk tibbi yardım, ilk həkim yardımı, ixtisaslaşdırılmış tibbi yardım.

Şəkil 3.3. Tibbi çanta

İlk tibbi yardım yaralanmış və xəstələnmiş adamın halını yüngülləşdirməyə xidmət edən ən sadə tədbirlərin yerinə yetirilməsindən ibarətdir. İTY bilavasitə zədələnmə yerində və ya onun yaxınlığında ən tez göstərilən yardımdır. Əhali belə yardımı göstərməyi bacarmalıdır. İTY aşağıdakılardan ibarətdir:

- Qanaxmanın müvəqqəti saxlanması;
- Yanıq və yaralara steril sargı qoyulması;
- Sınıq, çıxıq və əzilmə zamanı şin qoymaqla və yaxud əlaltı vasitələrdən istifadə etməklə immobilizasiya etmək;

- Süni tənəffüs vermək və ürək masajı;
- Fərdi tibbi mühafizə vasitələrindən (АИ-2; ИПП-8) istifadə etmək bacarıqlarına malik olmaq.

İlk tibbi yardımın vaxtında göstərilməsi bəzən yaralının həyatının xilas edilməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, xeyli sayda əhaliyə İTY göstərmək lazım gələrsə, bu zaman ilk növbədə uşaqlara, qocalara, ağır yaralılara yardım edilməlidir. Yüngül yaralılar özünə yardım üsullarından istifadə etməlidirlər.

İTY göstərilərkən təchizat cədvəlində nəzərdə tutulmuş vasitələrdən (tabel vasitələri), həm də əlaltı yardımçı vasitələrdən olunmalıdır.

İlk həkim yardımı müvafiq bölmələrdə və müalicə müəssisələrində həkimlər tərəfindən göstərilən yardımdır. Həkimlər tərəfindən göstərilən yardımın başlıca məqsədi yaralının və xəstəliyin ağırlaşmasının qarşısının alınması, orqanizmin pozulmuş həyat fəaliyyətinin bərpa olunması və yaralıların müalicə müəssisələrinə köçürülməsindən ibarətdir.

İxtisaslaşdırılmış tibbi yardım mütəxəssis həkimlər tərəfindən xəstəxanaların bazasında göstərilən yardımdır.

Təbii fəlakət, istehsalat qəzaları, dağıntı və zədələnmə ocaqlarında tibbi yardım göstərilməsi iki mərhələli müalicə-köçürmə sistemi əsasında göstərilir. Birinci mərhələdə yaralılara ilk həkim yardımı göstərilir və onlar köçürülməyə hazırlanır. İkinci mərhələdə yaralılar təxliyə hospitallarında və xəstəxanalarda yerləşdirilərək onlara ixtisaslı həkim yardımı göstərilir.

• Sınıqların növləri

Kəskin hərəkət, zərbə nəticəsində, hündür yerdən yıxılarkən, avtomobil və digər qəzalar nəticəsində bədən sümükləri zədələnə bilər. Sınıqlar qapalı və açıq olur.

Qapalı sınıq halında dəri örtüyünün bütövlüyü pozulmur. Açıq sınıq zamanı isə sınıq yerində yara olur və dəri örtüyü zədələnir. Açıq sınıqlar daha qorxuludur.

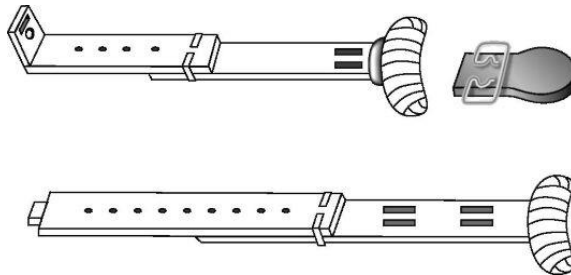
Sümük yalnız 2 hissəyə parçalandıqda tək sınıq adlanır. Sümüklər bir neçə hissəyə parçalandıqda isə mürəkkəb sınıqlar adlanır.

Güllənin və ya mərmə qəlpəsinin təsirindən yaranan sınığa güllə sınığı deyilir. Belə sınıqlar sümüklərin iri və ya xırda hissələrə parçalanması, sınıq yerinin ətrafındakı yumşaq toxumaların bir birinə qarışması və ya ətrafların bir hissəsinin kəsilməsi ilə xarakterizə olunur.

• Sınıqlar zamanı ilk tibbi yardım qaydaları

İTY qaydaları ilk növbədə yaralının həyatını xilas etməkdən, qapalı sınığın açıq sınığa keçməsinin qarşısını almaqdan, sınıq yerində sümükləri hərəkətsiz hala salmaqdan, travmatik şok halı ilə mübarizə aparmaqdan ibarətdir.

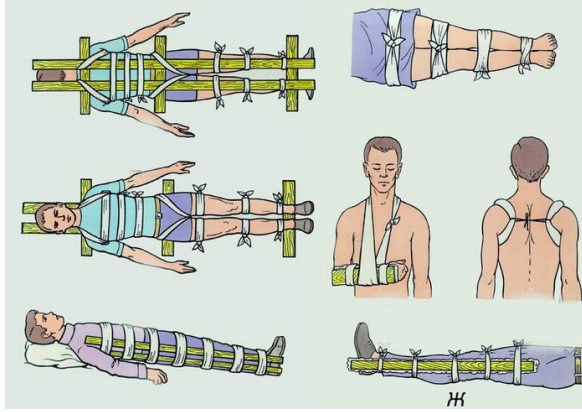
Qanaxma ilə müşayiət olunan açıq sınıqlar zamanı əvvəlcə qanaxmanı dayandırır, sonra yaranı steril sarğı örtür, ağrıkəsicilər verilir, son olaraq sümüyü tərənəmz hala salırlar. Zədələnmən şəxsi müalicə müəssisəsinə göndərmək üçün nəqliyyat immobilizasiyasından istifadə olunur. Aşağı ətraflar (qıçlar) üçün nəqliyyat şini (Diteriks şini) taxtadan hazırlanır.

Şəkil 3.4. Nəqliyyat şini

- **Diteriks şini**

Bu 2 ədəd müxtəlif uzunluqlu mütəhərrik lövhədən, faner dabanlıqdan və burmac çubuqdan ibarətdir. Şindən istifadə edərkən ehtiyatlı olmaq, lövhələri elə uzatmaq lazımdır ki, daxili lövhənin bir ucu ayaqların arasına, xarici lövhənin isə qoltuqaltı lövhəyə dirənməklə digər ucları yaralının sınıq ayağından 3 sm irəli çıxsın.

Şəkil 3.5 Diteriks şinin qoyulma ardıcılığı

Şəkil 3.6 Şinin ayaqda qoyulması

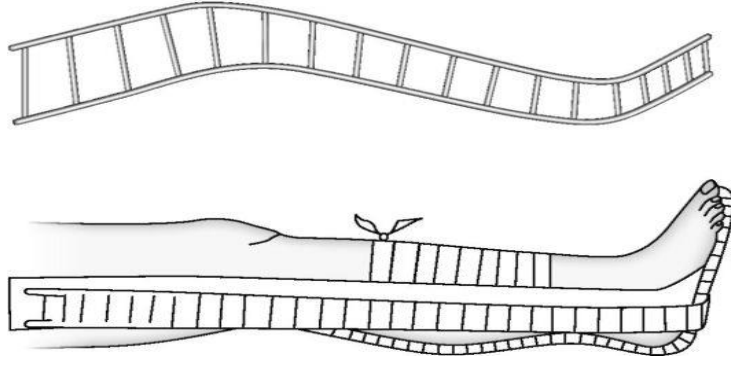
Şəkil 3.7 Şinin qolda qoyulması

Şəkil 3.8. Bütün bədənə şinin qoyulma qaydası

Ancaq bəzən elə sınıqlar olur ki, ona şina qoymaq olmaz. Qabırğalar, onurğa sütunu, kəllə sümükləri sınıqda şina qoyulmur. Kəllə sümükləri sınıqda zərərçəkən xərəyə uzadılaraq başının altına yumşaq əşya qoyulur, zədələnmiş üst və alt çənələri sapandvari sargı ilə bərkidilir. Yaralını üzəşığı uzadır və başını yana çevirirlər. Boyun nahiyəsinin sınığı zamanı boyun yaxalığı qoyulur.

Qabırğa sınıqlarında döş qəfəsinə nəfəsvermə vəziyyətində sıxıcı bint sargı qoyulur. Ayaq sümükləri və aşağı oynaq sınıqları zamanı sümükləri tərpətməz hala salmaq üçün nərdivanşəkilli şindən və ya əlaltı vasitələrdən istifadə olunur.

Şəkil 3.9. Nərdivanşəkili şin

3.3.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- İlk tibbi yardım növləri haqqında bilir;
- İTY növlərinin fərqləndirir;
- İTY növləri arasındakı əlaqəni dərk edir;
- İTY sistemi haqqında fikirlər, mülahizələr söyləyir;
- İTY və qarşılıqlı yardım, həmçinin özünəyardımın əhəmiyyətini anlayır;
- Sınıqları təsnif edir;
- Sınıqların baş vermə səbəblərini qabaqcadan görür və təhlil edir;
- Sınıqlar zamanı İTY qaydaları və üsulları haqqında məlumatlıdır;
- İmmobilizasiya üsulları və şindən istifadə etmək bacarıqlarını nümayiş etdirir.

3.3.3. Qiymətləndirmə

Öyrənmə prosesinə bağlı olan qiymətləndirmə meyarı:

“Yaralanma və bədbəxt hadisə zamanı zərərçəkənlərə ilkin tibbi yardım göstərir”

- İTY neçə hissəyə bölünür?
- İTY vəzifələri nədən ibarətdir?
- İlk həkim yardımının vəzifələri hansılardır?
- Köçürülmənin mahiyyəti nədən ibarətdir?
- Sınıqların hansı növləri vardır?
- Hansı sınıqlar təhlükəlidir?
- Sınıqlar zamanı İTY nədən ibarətdir?

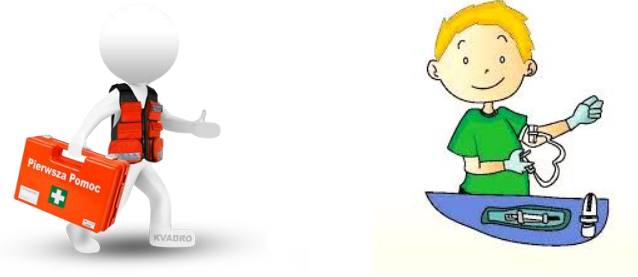
3.4.1. Fövqaladə hadisələrdə zədələnmələrin profilaktikasını və ilkin tibbi yardım qaydalarını tətbiq edir

• Bədbəxt hadisələr zamanı zərərçəkənə ilk tibbi yardım

Bədbəxt hadisələr zamanı zərərçəkənə düzgün ilk tibbi yardımın göstərilməsində nailiyyətin qazanılması, köməklik göstərən şəxsin bacarığından, tez və düzgün köməklik göstərməsindən asılıdır. Bu işə o zaman mümkündür ki, köməklik göstərən şəxs daim öz biliklərini artırsın və ilk tibbi yardım göstərmək üçün məşğələlərdə təcrübə yığınsın. Zərərçəkənə bu işdə mütəxəssis olmayan şəxs tərəfindən göstərilən ilk tibbi yardım ancaq həkim gələnə qədərki yardımdan ibarət olmalıdır.

Yaralanma zamanı ilkin tibbi yardım

Şəkil 3.10. İlk tibbi yardım

İlk növbədə qanaxmanı saxlamaq, yaranı infeksiyadan qorumaq lazımdır. Yaralanma zamanı ilk tibbi yardım göstərən şəxs aşağıdakı qaydalara əməl etməlidir:

- ilk tibbi yardım göstərən əllərini sabunla təmiz yumalı və ya barmaqlarını yodla silməli;
- yaranı su və dərman maddələri ilə yumaq, yaraya toz dərman tökmək və maz sürtmək olmaz;
- yarada olan qumu, torpağı və s. yumaq olmaz;
- yarada əmələ gəlmiş bərkimiş qanı (qasnağı) qopartmaq olmaz.

Yaralama zamanı yaranın üzərinə steril sarğı materialı qoyub sarımaq lazımdır. Əgər hadisə yerində belə ləvazimatlar yoxdursa, onda yaranın üzərinə təmiz əl dəsmalı qoyub bağlamaq lazımdır. Əl dəsmalını yaranın üzərinə qoymazdan əvvəl dəsmalın üzərinə bir neçə damcı yod əlavə etmək lazımdır.

Elektrik cərəyanı ilə zədələnmə zamanı ilk tibbi yardım

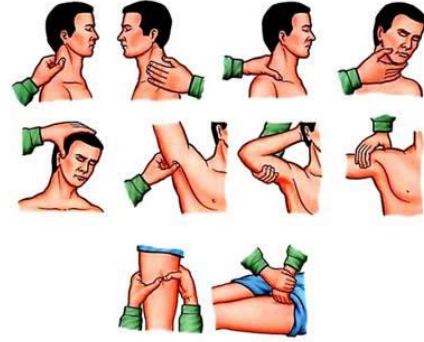
Şəkil 3.11 Elektrik cərəyanı ilə zədələnmə zamanı ilk yardım

Elektrik cərəyanı vuran insanın həyatını xilas etmək çox zaman zərərçəkəni vaxtında cərəyandan azad etməkdən və ilk tibbi yardımın düzgün göstərilməsindən asılıdır. Bu işdə yubanmaq elektrik cərəyanı vuran adamın ölümü ilə nəticələnə bilər. Əgər elektrik cərəyanı vuran adam (zərərçəkən) hələ də gərginlik altındadırsa, ilk növbədə, onu elektrik cərəyanından azad etmək lazımdır. Bu zaman yadda saxlamaq lazımdır ki, elektrik gərginliyi altında olan adama təhlükəsizlik qaydalarına əməl etmədən toxunmaq, köməklik göstərəninin özü üçün də təhlükəlidir. Bununla əlaqədar olaraq köməklik göstərən adam, ilk növbədə, zərərçəkənin elektrik cərəyanı ilə təmasda olan qurğunun cərəyanını tez söndürməlidir. Bu zaman aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

Şəkil 3.12.

Arteriyanın sıxılması ilə qanaxmanın dayandırılması

Şəkil 3.13.

- əgər zərərçəkən hündürlükdədirsə, onun yerə təhlükəsiz düşməsi tədbirlərini görmək;
- hadisə havanın qaranlıq vaxtı baş verərsə, elektrik qurğuları söndürüldüyündən xəsarət alana köməklik göstərmək üçün başqa işıqlandırma mənbələrindən (fonar, şam, qəza işıqlandırması, akkumulyator fonarı və s.) istifadə etmək lazımdır;
- Yadda saxlamaq lazımdır ki, yüksək gərginlikli xətlər (1000 voltndan yuxarı) söndürüldükdən sonra da xətdə cərəyan ola bilər;
- Zərərçəkəni elektrik cərəyanından azad etmək üçün quru paltardan, ipdən, taxtadan və başqa elektrik cərəyanı keçirməyən əşyalardan istifadə etmək olar. Bu məqsəd üçün dəmirdən və yaş (nəm) əşyalardan istifadə etmək qadağandır;
- Zərərçəkəni elektrik cərəyanından azad etmək üçün onun (zərərçəkənin) paltarından o vaxt tutub dartmaq olar ki, paltar quru və bədənindən aralı olsun;
- Zərərçəkəni elektrik cərəyanından azad etmək üçün köməklik göstərən adam əlinə dielektrik əlcək geyinməlidir. Əgər bu, mümkün deyilsə, əlcək yerinə şərfdən, pencəyin, paltonun ətayindən istifadə etmək olar. Köməklik göstərən adam özünü qorumaq üçün ayağının altına quru taxta, cərəyan keçirməyən əşya (bu özünün üst paltarı da ola bilər) qoymalıdır. Elektrik cərəyanı vuran adamı cərəyandan azad edən zaman imkan daxilində bir əllə fəaliyyət göstərmək lazımdır;
- Elektrik cərəyanı vuran adamı elektrik cərəyanından ayırmaq çətinlik yaradarsa, cərəyan xəttini balta (sapı taxtadan və quru olmalıdır) və başqa izolyasiyası olan kəsici vasitələrdən istifadə etməklə kəsmək lazımdır;
- Zərərçəkəni yüksək gərginlikli (1000 voltndan yuxarı) cərəyandan azad etmək üçün köməklik göstərən adam əlinə dielektrik əlcək, ayağına isə rezin çəkmə geyinməli, bu gərginliyə hesablanmış vasitələrdən istifadə (ştanq və ya kəlbətin) etməlidir. Zərərçəkəni elektrik cərəyanından azad etdikdən sonra əgər o huşunu itirməyibsə, onu rahat yerə uzatmalı, üstünü örtməli, həkim gələnə qədər sakit şərait yaratmalı, nəbzinə və nəfəs almasına nəzarət etməlidir;
- Əgər zərərçəkən huşunu itirib, çətin nəfəs alırsa, nəbzi pis vurursa, onda onu düz və rahat yerə uzatmalı, yaxasını açmalı, onu təmiz hava axını ilə təmin etməli, naşatır spirti iylətməli, üzünə su səpməli və tam sakitlik yaradılmalıdır. Əgər zərərçəkənin nəbzi vurmursa, nəfəs almırsa və ya o çox çətin və gec-gec nəfəs alırsa, iflic vəziyyətindədirsə, onda ona süni nəfəs verməli və ürəyini masaj etmək lazımdır. Buna zərərçəkənin elektrik cərəyanından azad edilməsindən dərhal sonra başlamalı və həkim gəlincəyə qədər fasiləsiz davam etmək lazımdır.

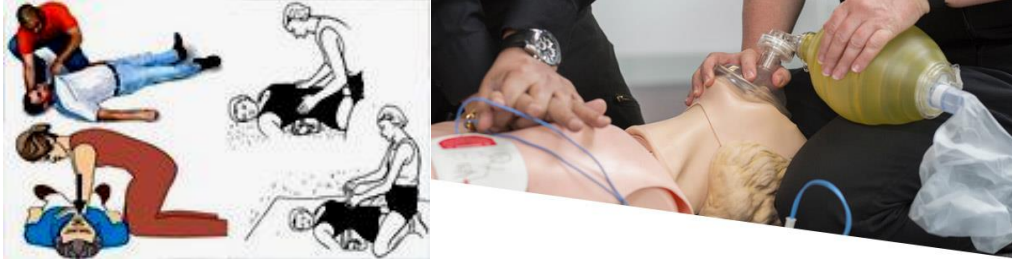
Süni nəfəs vermək üsulları

Şəkil 3.14. İlk tibbi yardım

- Daha effektiv və əksər hallarda münsib sayılan süni nəfəs vermə üsulu “ağızdan - ağıza” və “ağızdan - buruna” hava verilməsidir;
- Orqanizm nəfəs almadıqda ona süni nəfəs verilir. Bu zaman zərərçəkənin ağızını açaraq, əgər ağızda selik maddəsi varsa, təmiz burun dəsmalı və ya tənzif ilə qurutmaq və çıxarıla bilən diş protezlərini çıxarmaq lazımdır;
- Zərərçəkəni arxası üstə uzadaraq onun çıxarılması mümkün olan paltarlarını çıxarmaq və başını arxaya əymək lazımdır ki, dili qırtlaq yolunu tutmasın;
- Zərərçəkənin burun deşiklərini tıxayıb, dərindən nəfəs alaraq öz ağızınızı tənzifin üstündən onun ağızına bərk sıxın və sinəsi qalxana qədər güclü nəfəs verin. Özünüzün bütün ehtiyat nəfəsini verəndən sonra dərindən nəfəs alın. Bu zaman zərərçəkən də zəif nəfəs verməyə başlayır;
- Zərərçəkənin alt çənəsi yaralandıqda və ya çənələri kip bağlandıqda “ağızdan- buruna”.

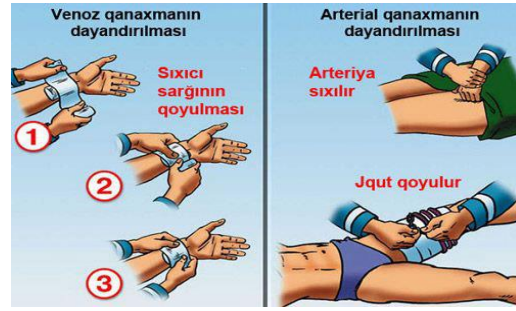
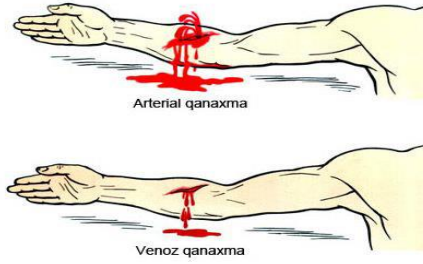
Ürəyin zahiri masajı

Şəkil 3.15. Ürəyin zahiri masajı

- Əgər zərərçəkənin təkə nəfəsi deyil, həm də yuxu arteriyası, nəbzi dayanmışsa, bu zaman yalnız süni nəfəs verməklə ilk tibbi yardım göstərmək mümkün deyil, belə ki, oksigen miqdarı azaldığından qanın digər orqanlara və toxumalara ötürülməsi mümkün deyil. Belə hallarda qan dövranının süni yolla bərpa edilməsi üçün ürəyin zahiri masaj edilməsi vacibdir. Bunun üçün zərərçəkəni bərk səthin üzərində arxası üstə uzatmaq lazımdır, çünki yumşaq səthdə döş qəfəsinə olan təzyiqlər heç bir nəticə vermir;
- Zərərçəkənin yan tərəfində dizlərinizin üzərində oturaraq onun döş qəfəsinin aşağı qurtaracağını əlinizlə tapın, iki barmaq yuxarı ovçunuzun içini və onun üstündən o biri əlinizin ovçunu düz bucaq altında yerləşdirin. Bu zaman barmaqlar döş qəfəsinə toxunmamalıdır. Gövdənin ağırlığının köməyi ilə ritmik təkənlə təzyiqlər edin. Təzyiqlər arasındakı vaxt 0,5 saniyə olmalıdır. Hər təzyiqdən sonra qollarınızı boşaldın, lakin əllərinizi zərərçəkənin döş qəfəsinin üstündən götürməyin;
- Yardım göstərən şəxs dəqiqədə 60 təzyiq etməlidir. Bu zaman ürək döş qəfəsi ilə onurğa sütunu arasında sıxılaraq qanı ürək nahiyəsindən digər toxumalara ötürərək qan dövranı prosesini tənzimləyir;
- Şimşək vuran zaman ilk tibbi yardım, elektrik cərəyanı vurmada olduğu kimidir.
-

Qanaxma zamanı ilk tibbi yardım

Şəkil 3.16. Qanaxma zamanı ilk tibbi yardım

- Ətraflardan qanaxma zamanı yaralı ətrafı yuxarı qaldırmalı, yaraya sarğı materialı qoyub yaranın yuxarı hissəsindən 4-5 dəqiqə sıxmaq lazımdır. Əgər qanaxma dayanarsa, yaraya qoyulan sarğını götürməmək şərti ilə sarğının üstünə pambıq qoyub yaranı sarımaq lazımdır;
- Əgər qanaxma güclü olarsa, yuxarıdakı üsul kömək etməzsə yaraya gələn qan damarları dərz bağı (jqut) vasitəsi ilə sıxmaq, qanaxma ətraflardan olarsa, ətrafları diz və ya dirsək yerlərindən bükmək lazımdır;
- Bədənin ayrı-ayrı hissələrindən axan qanı saxlamaq üçün yarıdan yuxarıda yerləşən damarı barmaqla sümüyə sıxmaq lazımdır:
 - a) üzün aşağı nahiyyəsindən axan qanı saxlamaq üçün çənə arteriyasını alt çənənin qırağına sıxmaq;
 - b) gicgah və alın nahiyyəsi yaralananda qulağın qabağında olan arteriyayı sıxmaq;
 - c) başın və boyunun böyük yaralanmasında axan qanı saxlamaq üçün yuxarı arteriyasını boyun fəqərəsinə sıxmaq;
 - d) qoltuqaltı və çiyin yaralanmasında axan qanı saxlamaq üçün körpücük altı arteriyayı körpücük sümüyün üstündə olan batığa sıxmaq;
- bazu önünün (çiyinin boyuna yaxın hissəsi) yaralanmasında axan qanı saxlamaq üçün çiyin arteriyasını çiyinin ortasına sıxmaq;
- əlin və əl barmaqlarının yaralanmasında axan qanı saxlamaq üçün iki arteriyanın aşağı 1/3 bazu önündən (qol dirsəyi ilə pəncə arasındakı hissə) qolu sıxmaq;
 - a) ayaq yaralanmasında axan qanı saxlamaq üçün omba arteriyasını çanaq sümüyünə sıxmaq;
 - b) pəncə yaralanmasında axan qanı saxlamaq üçün pəncənin arxa tərəfi ilə gedən arteriyayı sıxmaq;

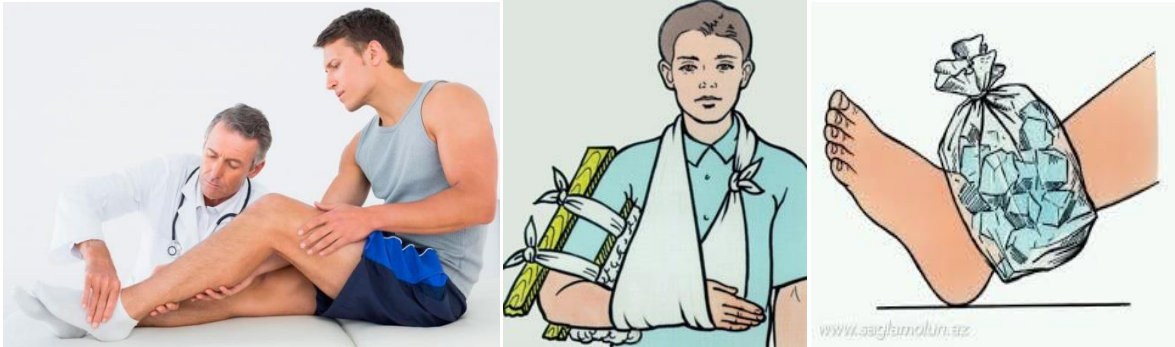
Şəkil 3.17. Əlin qanaxması zamanı sarğının qoyulması

Şəkil 3.18. Pəncənin qanaxması zamanı sarğının qoyulması

Qan axan damarı barmaqlarla kifayət qədər bərk sıxmaq lazımdır. Dərz bağı (jqut) ilə bağlanmalıdır ki, qanaxma dayansın. Qoyulmuş dərz bağını 1,5-2 saatdan artıq saxlamaq olmaz, bu ətraflarda (əl-ayaq) toxumaların cansızlaşmasına gətirə bilər. Hər saatdan bir 5-10 dəqiqə dərz bağını açmaq lazımdır ki, qan dövranı bərpa olunsun. Dərz bağını (jqut) tədricən açmalı, bu zaman arteriyayı barmaqla sıxmalı. Burundan qan axan zaman zərərçəkəni oturtmalı və ya uzandırmalı, başını arxaya əyməli, yaxasını açmalı, burununun üstünə yaş dəsmal qoymalı, burunun aşağı hissəsindən sıxmalı.

Sınıqlar, çıxıqlar, əzilmələr zamanı ilk tibbi yardım

Şəkil 3.19. Sınıqlar, çıxıqlar zamanı ilk tibbi yardım

Sınıq və çıxıq zamanı zərərçəkəni onun üçün rahat olan vəziyyətdə rahatlayıb, tam hərəkətsizliyini təmin etmək lazımdır. Kəllə qapağının sınığı zamanı - zərərçəkənin başına soyuq əşyalar (soyuq su, içərisində buz olan rezin yastıq) qoymaq lazımdır.

Onurğa sütunun sınığı zamanı - zərərçəkəni yerindən qaldırmadan onun altına taxta qoymalı və ya onu üzə üstə çevirməli və gözləmək lazımdır ki, bədən qatlanmasın.

Körpücük sümüyünün sınığı və çıxığı zamanı:

- zədələnmiş yer tərəfindən qoltuq altına yumurlanmış halda pambıq və ya əsgə qoymalı;
- qolu düzbucaq formasında qatlamalı və bədənə sarımalı; v) qolu dirsəyin altından yaylıqla boyuna bağlamalı.

Qol sınıqları və çıxıqları zamanı - həmin yerə lövhəcik (şına) qoymaq lazımdır. Əgər lövhəcik yoxdursa, qolu yaylıqla bağlayıb boyundan asmalı, qoltuq altına heçnə qoymadan qolu bədənə sarımalı. Qolun və ya əl barmaqlarının sınığı və çıxığı zamanı - qolu enli lövhəciyin (şinanın) üzərinə qoyub sarımaq lazımdır. Lövhəcik dirsəkdən barmaqların ucuna qədər olmalıdır. Zədələnmiş qolun əlinin içərisinə pambıq və ya bint topası qoymaq lazımdır ki, barmaqlar bir qədər qatlanmış vəziyyətdə olsun.

Aşağı ətrafların sınığı və çıxığı zamanı - ağrıyan ətrafı lövhəciyə, fanerə, kartona və ya digər əşyaya bağlamaq lazımdır. Ətrafa (ayağa) bağlanan əşyanın uzunluğu çanaq sümüyündən qoltuq altına, digər ucu isə dabana qədər olsun.

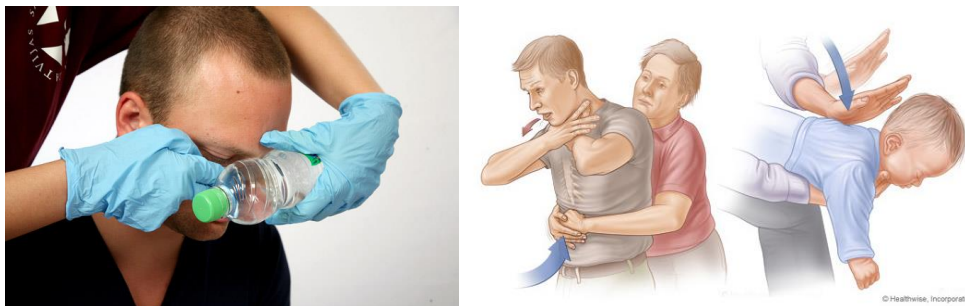
Qabırğa sınığı zamanı - zərərçəkən nəfəsini buraxan anda onun sinəsini bint və ya dəsmalla möhkəm sıxıb bağlamaq lazımdır. Bütün sınıq və çıxıqlar zamanı - çıxan və ya sınıyan yerə soyuq kompres qoymaq lazımdır.

Əzilmə və zədələnmə zamanı - əzilən və ya zədələnən yerə soyuq əşya qoyub bintlə bağlamaq lazımdır.

Qarın nahiyəsindən zədələnən zaman - huşunu itirilməsi, üz rənginin dəyişməsi, kəskin ağrıların olması, həmçinin hündürlükdən yıxılan zaman kəskin ağrıların olması zamanı təcili tibbi yardıma müraciət etmək lazımdır.

Toxumaların (əzələlərin) burxulması (dartılması) zamanı - burxulan yerə soyuq kompres qoyub bağlamaq lazımdır.

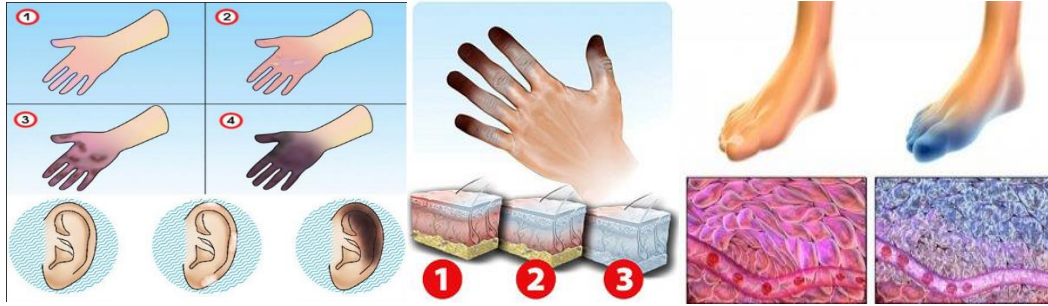
Kənar əşyaların bədənə daxil olması zamanı ilk tibbi yardım

Şəkil 3.20. Kənar əşyaların bədənə daxil olması zamanı ilk tibbi yardım

Dəriyə daxil olan hər hansı bir əşyanı (taxta qırıntısı, dəmir qırıntısı, daş qırıntısı və s.) dərhal çıxarmağa səy göstərməyin. Tam əmin olduqda ki siz həmin əşyanı ağrısız tam çıxara biləcəksiniz, ancaq onda bunu etməyə çalışın. Əşyanı çıxartdıqdan sonra həmin yerə yod sürtüb, üstünə steril sarğı qoyun. Gözə düşən hər hansı bir əşyanı çıxartmaq üçün gözü bor turşusu və ya təmiz su ilə yumaq lazımdır. Yuyulma, gözün gicgaha tərəf olan hissəsindən buruna tərəf olmalıdır. Gözün içini silmək olmaz.

Donurma zamanı ilk tibbi yardım

Şəkil 3.21. Donurma zamanı ilk tibbi yardım

Ətraf mühitin temperaturunun aşağı olması və mayeləşdirilmiş karbohidrogen qazlarının bədənə açıq hissəsinə düşməsi nəticəsində donma halları baş verə bilər. Əgər zərərçəkən mühitin temperaturunun aşağı olması nəticəsində donmaya məruz qalıbsa, bu zaman bədənə donan hissəsinə quru mahlıq, yun əlcək və s. ilə qızarana qədər ovxalamaq lazımdır. Donan hissəni qar ilə ovuşdurmaq olmaz. Otaq şəraitində, donmuş ətrafı otaq temperaturunda suya qoymalı, sonra isə suyun temperaturunu tədricən bədən temperaturuna qədər artırmaq lazımdır. Donan hissə qızardan sonra onu piy (yağ, borlu maz) ilə yağlamaq və isti şal və ya yun şərflə sarımaq lazımdır.

Donurma zamanı nə etməli?

Həkimlər, soyuq hava şəraitində açıq havada uzun müddət qalmamağı tövsiyə edirlər

Donurmanın ilkin simptomları

Zədələnmiş hissədə hissiyyatın itması

İynələnme və yüngül çimdylənme hissləri

Dərinin ağarması - I dərəcəli donurma

Dərində yaranan suluqlar - II dərəcəli donurma

Dərinin qaralması və çürüməsi - III dərəcəli donurma

Donurma zamanı ilk yardım

Soyuq ərazini tərk etmək (şaxtada donurmuş bədən nahiyələrini qızdırmaq ham faydasız həm də təhlükəlidir)

Zədələnmiş hissəyə istilik izlə edici materialdan sarğı qoymaq lazımdır.

Don vurmmuş əli, yaxud ayağı vannada qızdırmaq olar.

İsti şirniçay içməli

Sutka ərzində donmuş nahiyəni müntəzəm müşahidə etmək lazımdır. Əgər 2ci və 3-cü şəkildəki simptomlar üzə çıxarsa, bu zaman vaxt itirmədən həkimə müraciət etmək lazımdır!

Donurma zamanı nələri etmək olmaz

Don vurmmuş nahiyəni qarla təmizləmək. Bu nahiyədəki zərif kapilyarların zədələnməsinə gətirə bilər

Donmuş nahiyəni dərhal ocaqda və ya qaynar suda qızdırmaq (dərinin zədələnməsinə sürətləndirə bilər)

Spirtili içki qəbul etmək

INFOGRAPHICS AZERBAIJAN www.facebook.com/infographicsAZE

Şəkil 3.22. Donurma zamanı nə etməli

Bədənə açıq hissəsinə mayeləşdirilmiş karbohidrogen qazları (propan, butan və s.) düşərsə, bu zaman donan hissəni güclü su axını ilə yumaq və həmin yerə yanğına qarşı maz sürtmək lazımdır.

Daha ağır donurmalarda (qabarcıqların əmələ gəlməsi, dərinin cansızlaşması, bədənə qaralması və s.) dərinə ovuşdurmalı, təmiz steril sarğı qoymalı və zərərçəkəni tibb məntəqəsinə çatdırmalı.

89

Yanıqlar zamanı ilk tibbi yardım

Şəkil 3.23. Yanıqlar zamanı ilk tibbi yardım

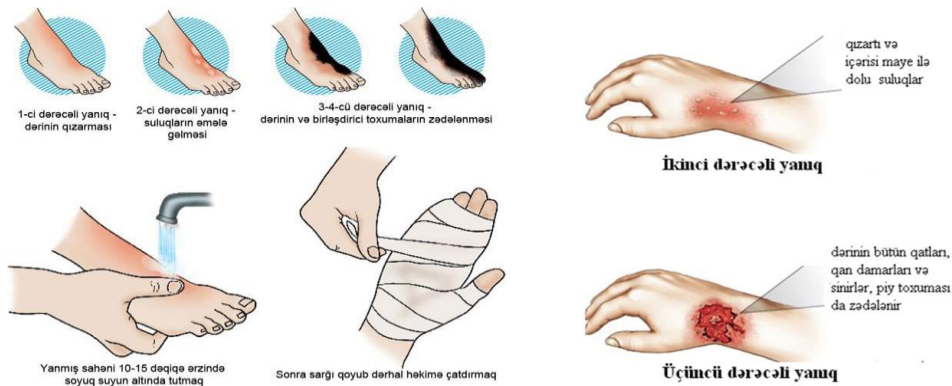
Ağır yanıqlar zamanı ilk növbədə zərərçəkənin paltar və ayaqqabılarını çıxarmaq lazımdır. Dərinin yanan hissəsinə (ağır yanıqlar zamanı) əl ilə toxunmaq, maz, vazelin sürtmək olmaz. Yanan hissədə əmələ gələn suluqları deşmək, yaraya yapışmış kənar əşyaları (həmçinin paltar - əgər paltar dəriyə yapışıbsa, paltarı kəsib çıxarmaq lazımdır) qoparmaq olmaz.

Yanmış yerə təmiz steril sarğı, sarğının üzərinə isə pambıq qoyub bağlamaq lazımdır. Dəridə olan bütün yanıqlar zamanı (buxardan, elektrik qövsündən, isti qatrandan, konifoldan və s.) ilk tibbi yardım göstərmək üsulu eynidir.

Termiki yanıqlar 4 qrupa bölünür:

- dərəcəli (yüngül) yanıq zamanı - dərinin qızarması və ağrılarla səciyyələnir. Bu zaman yanan yerə yanmaya qarşı maz və ya vazelin sürtmək və tibb məntəqəsinə müraciət etmək lazımdır.
- dərəcəli (orta ağır) yanıqlar zamanı - yanan yerdə içərisi maye ilə dolu qabarcıqlar əmələ gəlir.
- dərəcəli yanıqlar zamanı - bütün dəri qatı keyləşir.
- dərəcəli (ən ağır) yanıqlar zamanı - yalnız dəri deyil, daha dərin toxumalar (əzələlər, vətərlər, sümüklər) zədələnir.

II, III, və IV dərəcəli yanıqlar zamanı - yanan yerə steril sarğı qoymaq və zərərçəkəni tez tibb məntəqəsinə çatdırmaq lazımdır.

Şəkil 3.24. Yanıqlar zamanı ilk tibbi yardım

Kimyəvi yanıqlar - qatı turşularla, qələvilərlə və digər aşındırıcı maddələrlə yanma zamanı zədələnən bədən hissəsini əvvəlcə 10-15 dəqiqə güclü su axını ilə, sonra isə həmin yeri 10%-li çay sodası ilə yuyub zərərçəkəni təcili olaraq tibb məntəqəsinə çatdırmaq lazımdır.

Gözün elektrik qövsü ilə yanması zamanı - bor turşusu ilə kompres edib təcili həkimə çatdırmaq lazımdır.

Turşular və ya onların buxarları gözə və ya ağıza düşdükdə - gözü çay sodası ilə yumaq, ağızı isə çay sodası ilə yaxalamaq lazımdır.

Halsızlıq və gün vurması zamanı ilk tibbi yardım

Şəkil 3.25. Halsızlıq və gün vurması zamanı ilk tibbi yardım

Halsızlıq zamanı (başgicəllənməsi, ürəkbulanması, döş qəfəsinin sıxılması, hava çatışmaması, göz qabağının qaralması) zərərçəkəni başı aşağı, ayaqları bir balaca yuxarı qaldırılmış vəziyyətdə uzatmaq, içməyə su vermək və naşatır spirti iylətmək lazımdır. Başa soyuq əşya və ya buz qoymaq olmaz. Günəş və isti vurması zamanı - zərərçəkəni işdən azad etməli, təmiz havaya çıxartmaq lazımdır.

Zəhərlənmə zamanı ilk tibbi yardım

Şəkil 3.26. Zəhərlənmə zamanı ilk tibbi yardım

Zəhərli qazlardan zəhərlənmə zamanı - (dəm qazı, asetilen, təbii qaz, benzin buxarı) zərərçəkəni təcili təmiz havaya çıxarmaq, nəfəs almaq üçün oksigen vermək lazımdır. Əgər oksigen vermək mümkün deyilsə (yoxdursa) onda zərərçəkəni yerə uzatmaq (başı aşağı, ayaqları bir qədər yuxarı) içməyə süd vermək lazımdır.

Xlorla zəhərlənmə zamanı - yuxarıda göstərilənlərdən başqa zərərçəkənə nəfəs almaq üçün güclü ammiak (su ilə qarışdırılmış) vermək lazımdır.

Qurğuşun və ya onun birləşmələrindən zəhərlənmə zamanı - təcili surətdə zərərçəkənin mədəsini 0,5-1%-li ingilis duzu ilə yumaq lazımdır.

Civə və ya onun birləşmələri ilə zəhərlənmə zamanı - zərərçəkənin mədəsini əhəngli su ilə yumalı və süd içirtmək lazımdır.

Neftli qazlarla zəhərlənmə zamanı ilk tibbi yardım

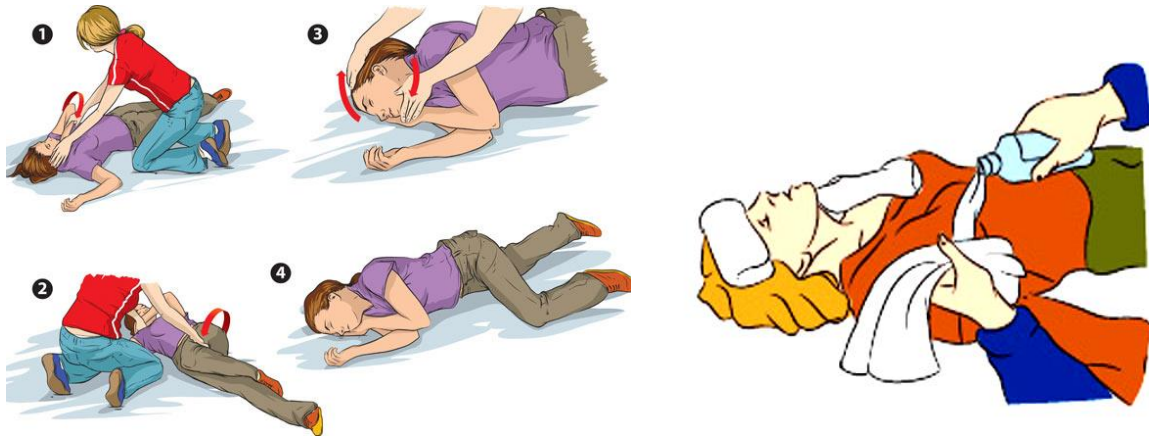

Şəkil 3.27. Neftli qazlarla zəhərlənmə zamanı ilk tibbi yardım

Tərkibinə hidrogen sulfid birləşmələri daxil olan neftli qazlardan zəhərlənmə daha təhlükəlidir. Çünki belə qazların iyi ya zəif, ya da demək olar ki, olmur.

Hidrogen sulfid ilə zəhərlənmə zamanı - zərərçəkəni təmiz havaya çıxarmaq, əynindən üst paltarları və nəfəsalmaya maneəçilik törədən vasitələri çıxarmaq, bədəni isti yorğanla bükmək, ayağının altına isti qrelka qoymaq, tünd çay və ya süd vermək lazımdır. Əgər imkan varsa, qısa fasilələrlə, amma uzun müddət oksigen verməli, hiss oluns ki nəfəs alması çətinləşir, onda süni nəfəs vermək lazımdır.

Huşun itirilməsi zamanı ilk tibbi yardım

Şəkil 3.28 . Huşun itirilməsi zamanı ilk tibbi yardım

Zərərçəkən şəxs huşunu itirən zaman - onu təmiz hava axını ilə təmin etmək, rahat nəfəs almasını çətinləşdirən geyimlərdən azad etmək, üzünə su çiləmək və naşatır spirti iylətmək lazımdır. Nəfəsalma kəsildikdə zərərçəkənə təcili olaraq süni nəfəs vermək lazımdır.

Zərərçəkənin daşınması qaydaları

Şəkil 3.29. Zərərçəkənin daşınması qaydaları

Zərərçəkənin daşınması (xərək, nəqliyyat vasitələri) zamanı - çalışmaq lazımdır ki, zərərçəkən əlavə narahatlıq və ağrı hiss etməsin. Zərərçəkəni xərəklə daşımaq lazımdır. Bunun üçün onu yerdən bir az qaldıraraq (çox ehtiyatla) altına xərək qoymaq lazımdır. Bu əsasən sınıq zamanı vacibdir.

Əgər xərək yumşaqdırsa, onurğa sütununun, həmçinin alt çənənin sınığı zamanı (əgər zərərçəkən nəfəs ala bilmirsə) boğulma baş verərsə, zərərçəkəni xərəyə üzü üstə uzatmaq lazımdır. Zərərçəkən ağır vəziyyətdədirsə onu nəqliyyat vasitəsi ilə apararkən zaman yaxşı olar ki, xərəkdə olan zərərçəkəni nəqliyyat vasitəsinə qoymazdan əvvəl, xərəyin altına küləş döşənsin. Zərərçəkəni daşıyan zaman ehtiyatlı olmalı, silkələməyə yol verməmək lazımdır.

3.4.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- Yanıqlar, baş vermə səbəbləri haqqında bilir;
- Yanıq zədələnmələrini təsnif edir;
- Xəsarətlərin dərəcəsi və dərəcəyə uyğun ilk tibbi yardım qaydalarını bilir;
- Qanaxmaların növlərini bilir;
- İlk tibbi yardım haqqında məlumatlıdır;
- Qanaxmanın saxlanması üsullarını bilir.

3.4.3. Qiymətləndirmə

Öyrənmə prosesinə bağlı olan qiymətləndirmə meyarı:

“Fövqəladə hadisələrdə zədələnmələrin profilaktikasını və ilkin tibbi yardım qaydalarını tətbiq edir”

- yanıqların dərəcələri hansılardır?
- yanıqlar zamanı İTY üsullarını sadalayın.
- qanaxmanın neçə növü vardır?
- qanaxmalar zamanı İLT qaydalarını izah edin.
- İLT üsullarını izah edin.

3.5.1. Radiasiya şüalanmaları və kimyəvi zədələnmələr zamanı ilkin tibbi yardımı yerinə yetirir

- **Radiasiya şəraiti və onun qiymətləndirilməsi**

Radiasiya şəraiti – insan fəaliyyətinə təsir göstərən ərazinin radioaktiv çirklənməsinin miqyasından və səviyyəsindən asılıdır. Radioaktiv çirklənmənin miqyası və səviyyəsi əsasən nüvə partlayışlarının sayından, gücündən və növündən, nüvə zərbəsindən sonra keçən müddətdən və meteoroloji şəraitdən asılıdır. Radioaktivliyin parametrlərini müəyyən etmək üçün işıqtexniki, elektromaqnit, seysmik, akustik, radiolokasiya və s. aşkarlama qurğularından istifadə edilir. Radiasiya təhlükəsizliyi – İnsanların sağlamlığının ionlaşdırıcı şüalanmadan mühafizəsidir. Şüalanma 2 cür olur: daxili və xarici.

Mümkün radiasiya şəraitinin proqnozlaşdırılması üçün məlumatlar:

- AES-in yerinin koordinatları;
- Reaktorun tipi, onun enerji səviyyəsi;
- Radioaktiv maddələrin tullanmaya başlama vaxtı;
- Küləyin istiqaməti və sürəti;
- Havanın şaquli dayanıqlılıq səviyyəsi;

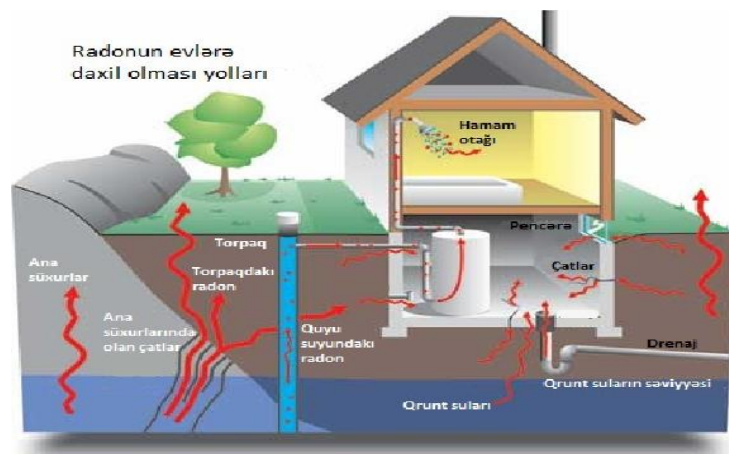
Radiasiya təhlükəsi nişanları

- **Radioaktiv, kimyəvi zəhərlənmə zonalarında, bakterial zəhərlənmə ocaqlarında əhalinin davranış və fəaliyyət qaydaları**

Radioaktiv maddələrlə zəhərlənmiş ərazidə əhalinin mühafizə və davranış rejimləri radiasiyasının səviyyəsindən asılı olaraq mülki müdafiə tərəfindən müəyyən edilib elan olunur. Məqsəd adamların təhlükəsiz dozadan artıq şüalanmaya məruz qalmalarının qarşısını almaqdır. Radiasiyadan mühafizə rejimi zəhərli sahədə adamların ardıcıl olaraq əvvəlcə radiasiya daldanacağından, bundan sonra işə adi binalarda qalması və mühafizə vasitələri işlətməsi müddətlərini təyin edir.

Zəhərlənmiş sahələrdə qalmağa məcbur olan hallarda adamlar hökmən fərdi mühafizə vasitələrini işlətməli, 2 saylı radiasiyadan mühafizə dərmanını (Aİ-2 tibb çantasından) içməlidirlər. Təhlükəsizlik vasitələrini çıxarmaq, açıq əllə ətrafdakı əşyalara toxunmaq, yerdə oturmaq və ya uzanmaq, hərəkət və iş vaxtı toz qaldırmaq, açıq yerlərdə yemək, su içmək, paltar, ayaqqabıları çöldə təmizləmədən yaşayış binalarına girmək, ehtiyac olmadan binalardan kənara çıxmaq olmaz.

Kimyəvi zəhərlənmə ocağında davranış qaydaları belədir: Mülki Müdafiə qərargahının xüsusi göstərişi olmadan sığınacaqdan çıxmaq, sığınacağın kipliyi pozulan hallarda fərdi tibb çantasından antidot dərman qəbul edəndən sonra əleyhqaz taxmaq, dərini qoruyan paltar geymək və ancaq mülki müdafiə işçilərinin göstərişi üzrə mühafizə qurğusunu tərk etmək, açıq yerlərdə (qurğudan kənarda) qalan hallarda dərhal əleyhqaz taxmaq, xüsusi qoruyucu paltarlar geymək və zəhərlənmə ocağından çıxmaq, xüsusi qoruyucu paltarlar olmadıqda dərhal köynəyin və pencəyin ətəklərini şalvarın içinə salmaq, şalvarın balaqlarını topuqda, köynəyin qollarını biləkdə qaytanla bağlayıb kipləşdirmək, üstədən sintetik və ya rezinli parçadan plaş geyinmək, zəhərli sahələrdən çıxandan sonra tibbi müayinədən və tam sanitariya təmizlənməsindən keçmək lazımdır.

Şəkil 3.30. Radiasiyanın evlərə daxil olma yolları

Yoluxucu infeksiyon xəstəliklər aşkar edilərkən pəncərə və qapı yerlərini yaxşı kipləşdirmək lazımdır. Yalnız su kəməridən və şübhə törətməyən su mənbələrindən istifadə edilməlidir. Qab-qacaq yuyulandan sonra qaynadılmalıdır. Hər bir şəxsin ayrıca qab-qacaqdan, məişət və tualet əşyalarından istifadə etməsi məsləhət görülür.

Adamların bir-biri ilə təmasda olması məhdudlaşdırılmalıdır. Yoluxucu xəstəliyin əlamətləri aşkara çıxan kimi (hərərət yüksəlməsi, ürək bulanması, qusma, mədə pozğunluğu) bu barədə dərhal tibb müəssisəsinə xəbər verilməli, xəstə ayrıca otaqda və ya otağın ayrıca hissəsində yerləşdirilməli, yataq ləvazimatı, qab-qacağı, mebeli dezinfeksiyadan keçirilməlidir. Xəstə ilə təmasda olan bütün şəxslər tam sanitariya təmizlənməsindən keçməlidirlər.

- **Nüvə silahlarının tətbiqi zamanı radioaktiv çirklənmə**

Nüvə silahlarının tətbiqi zamanı ionlaşdırıcı şüalanma, nüfuzedic radiasiya və ərazinin radioaktiv çirklənmənin nəticəsində yaranır.

Nüfuzedic radiasiya - qamma şüaları və neytronlar selindən ibarətdir. Qamma şüaları və neytronlar seli fiziki xassələrinə görə bir-birindən fərqlidirlər, onlar üçün eyni olan xüsusiyyət isə havada hər tərəfə 4 km məsafəyə yayıla bilmələridir. Onlar, müxtəlif orqanlardan keçərək, onların hüceyrələrini ionlaşdırır, bu da şüa xəstəliyinin yaranmasına səbəb olur.

Şəkil 3.31.

Qamma şüaların insana təsiri udulan doza ilə xarakterizə olunur. Havada və yerdə nüvə partlayışları zamanı qamma şüalanmanın dozası partlayış mərkəzindən bərabər məsafədə eyni olur, lakin havanın sıxlığından asılıdır. Havanın sıxlığı yayda qış mövsümünə nisbətən azdır, bu səbəbdən partlayış mərkəzindən eyni məsafədə şüalanma dozasının səviyyəsi qış mövsümünə nisbətə daha çox olur.

Rayonun (şəhərin) MM xidmətləri. MM tədbirlərini, dəstələrin hazırlığını və zədələnmiş (zəhərlənmiş) yerlərdə iş görərkən onların düzgün idarə olunmasını nəzərə alaraq, rayon (şəhər) İcra Hakimiyyətinin qərarı ilə rayon xidmətləri yaradılır.

Rabitə xidməti. Rayon (şəhər) rabitə kontorunun bazası əsasında təşkil olunur. Rabitə xidmətinin işçiləri: İcra Hakimiyyətinin nümayəndəsinə, idarələrin, müəssisələrin vəzifəli şəxslərinə və rayonun bütün əhalisinə fəvqəladə hadisələr təhlükəsi barədə vaxtında xəbər verir; MM siqnallarının verilməsini təşkil edir, rayonun bütün obyektləri ilə rabitə yaradır və daim fəaliyyətə hazır saxlayır; rayonun ərazisində fəaliyyət göstərən mülki müdafiə qüvvə və vasitələrin idarə olunmasını təmin edirlər.

Şəkil 3.32.

Tibb xidməti. Tibb müəssisələrinin bazası əsasında yaradılır (xidmət rəisi- rayonun baş həkimidir). Xidmət: müalicə-profilaktika, epidemiya əleyhinə və sanitariya–gigiyena tədbirlərini həyata keçirir; tibb dəstələrinin ixtisas hazırlığını təmin edir; zərər çəkmiş, zədələnmə ocağından çıxarılan adamların qəbul edilməsi, yerləşdirilməsi və müalicəsi üçün binaları hazırlayır.

İctimai asayiş mühafizə xidməti. Rayon polis şöbəsinin bazası əsasında təşkil olunur (xidmət rəisi- rayon polis şöbəsinin rəisidir). Xidmətə: dövlət hakimiyyətini və ictimai mülkiyyəti, habelə vətəndaşların şəxsi əmlakını qorumaq; çaxnaşmanın qarşısını almaq; nəqliyyatın hərəkətini təmin etmək; əhəlinin müəyyən edilmiş davranış qaydalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək həvalə olunur. Xidmət köçürülmə işlərinə, MM siqnalları üzrə əhəlinin daldalanmasına yardım göstərir,

zədələnmə ocağına buraxılma rejiminin və bakterioloji yoluxma ocağında karantin tədbirlərinin yerinə yetirilməsini təmin edir.

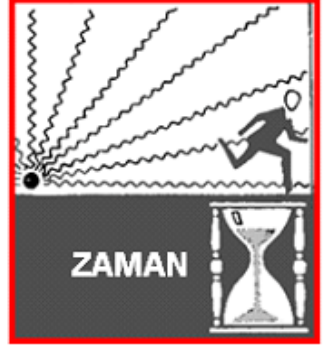
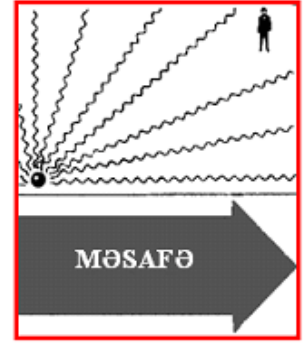
Yanğından mühafizə xidməti. Yanğından mühafizə təşkilatlarının bazası əsasında yaradılır (xidmətin rəisi - rayonun yanğın müfəttişidir). Bu xidmətin vəzifələri: yanğınsöndürən dəstələr hazırlamaqdan, yanğına qarşı profilaktika tədbirləri həyata keçirməkdən, müəssisə, idarə və qəsəbələrin ərazisində su hovuzları tikilməsini təşkil etməkdən ibarətdir. Yanğınlara baş verdikdə onların məhdudlaşdırılması və söndürülməsi üçün hər cür tədbir görür.

Ərzaq və paltarla təchizat xidməti. Rayon istehlak cəmiyyəti və ticarət bazası əsasında yaradılır (xidmətin rəisi rayon istehlak cəmiyyətinin sədridir). Bu xidmət: anbarlarda, ictimai iaşə və ticarət müəssisələrində saxlanan malların zəhərləyici, radioaktiv maddələrdən və bakterioloji vasitələrdən mühafizəsi məsələləri ilə məşğul olur; köçürülən və zərər çəkmiş əhalini və MM dəstələrini yeməklə təmin edir, onları ən lazımı əşyalarla təchiz edir;

Heyvanları və bitkiləri mühafizə xidməti. Baytarlıq və aqronomiya idarələrinin bazası əsasında təşkil olunur. Xidmət baytarlıq tədbirlərini və heyvanların, kənd təsərrüfatı bitkilərinin, meyvə ağaclarının və meşələrin kütləvi zədələnmə vasitələrindən qorunması üçün tədbirlər həyata keçirir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin, meyvə ağaclarının və meşələrin kütləvi zədələnmə vasitələrindən qorunması üçün tədbirlər həyata keçirir. Kənd təsərrüfatı məhsulları emal edən müəssisələrdə bu xidmət həmçinin su mənbələrinin, taxıl, alaf və başqa kənd təsərrüfatı məhsullarının mühafizəsi üzrə tədbirlər görür.

Heyvanları və bitkiləri mühafizə xidməti heyvandarlıq məhsullarının baytarlıq-sanitariya ekspertizasını təşkil edir, kənd təsərrüfatı müəssisələrində su mənbələrinin və ərzaq ehtiyatlarının vəziyyətinə nəzarət edir. Tibb xidməti, ərzaq və paltarla təchizat xidməti ilə birlikdə zəhərlənmiş məhsullardan istifadə olunması qaydalarını müəyyənləşdirir.

Lazım gəldikdə rayon (respublika) rəhbərliyinin razılığı ilə rayonda yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, başqa xidmətlər də yaradıla bilər. Əgər xidmət bir neçə idarənin bazası əsasında yaradılırsa, bu zaman həmin idarələrin rəhbərlərindən biri xidmətin rəisi, qalanları isə onun müavinləri təyin edilir.

Şəkil 3.33.

3.5.2. Tələbələr üçün fəaliyyətlər

- Bioloji maddələrin risk qrupları haqqında müzakirə aparın;
- Radioaktiv, kimyəvi zəhərlənmə zonaları - bu mövzu ətrafında müzakirə təşkil edin;
- Radioaktiv amillərdən hansı üsullarla müdafiə olunmalıdır? - sualı ətrafında müzakirə təşkil edin.

3.5.3. Qiymətləndirmə

Öyrənmə prosesinə bağlı olan qiymətləndirmə meyarı:

“Radiasiya şüalanmaları və kimyəvi zədələnmələr zamanı ilkin tibbi yardımını yerinə yetirir”

- Radioaktiv maddələri izah edin.
- Rayon və şəhər mühafizə xidmətləri neçə və hansı qruplara bölünür?
- İonlaşdırıcı şüalanma nədir?
- Radioaktiv, kimyəvi zəhərlənmə zonalarını sadalayın.

İstifadə olan ədəbiyyat

1. Gənclərin ibtidai hərbi hazırlıq ƏSASNAMƏSİ
2. “Gənc xilasedici və yangınsöndürən” yarışının keçirilməsi haqqında Əsasnamə
3. Yeganə Hüseynova, Qılman Eyvazov - Çağırışa qədərki hazırlıq, 10 sinif Metodiki vəsait, Bakı, 2017
4. Fövqəladə halların (FH) təsnifatı
5. Daxili xidmət nizamnaməsi
6. Qarnizon-Qarovul xidmətləri nizamnaməsi
7. İntizam nizamnaməsi
8. Sıra nizamnaməsi
9. <https://herbirehberler.blogspot.com/>
10. Gənclərin ibtidai hərbi hazırlıq Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı
11. Mülki müdafiə kafedrasının müdiri Elçin Əliyev -2015-ci il “Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin tələbələri ilə keçirilən Mülki müdafiə dərslərinin konspekti”
12. “İlk tibbi yardım” – G.Salahova – 1985-ci il
13. T.Ə. Feytukkayeva, S.Ə. Ələkbərova F.Ə. Məmmədova “Mülki müdafiənin və tibbi biliklərin əsasları” – 2006il
14. H.O.Ocaqov “Mülki müdafiə “ – 2000-ci il
15. H.O. Ocaqov “Fövqəladə hallarda həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi”
16. N.M.Hüseynov Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu “AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PEŞƏ İXTİSAS TƏHSİLİ MÜƏSSİSƏLƏRİ ÜÇÜN FİZİKİ TƏRBİYƏ FƏNNİ ÜZRƏ TƏHSİL PROQRAMI (KURİKULUMU) (I-III KURSLAR)” Bakı 2017-ci il
17. Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı 11 sinif “Aspoliqraf” Bakı-2007
18. Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı. Əlavə vəsait. 10-11 sinif “Aspoliqraf” Bakı-2009
19. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində qiymətləndirmə Konsepsiyası. Bakı, “Kurikulum” jurnalı, 2009, №2, səh. 138-150.
20. Аверин А.И., Ендовцкий Н.К., Лонопляник В.М. и др. Учебно методическое пособие по начальной военной подготовке. М.: Просвещение, 1982, 270 с.
21. Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı, 10-cu sinif “Aspoliqraf” Bakı-2007
 - a. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ümumqoşun Nizamnamələri. Bakı Hərbi Nəşriyyat, 2007, 488 səh.
22. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Quru Qoşunlarının Döyüş Nizamnamələri (Tağım, Böyük, Tabor).
23. Mülki Müdafiə haqqda Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1997-ci il